

Ongelijkheid en interdependentie

Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*

De feiten

Sinds het einde van de jaren zeventig is de sociaal-economische ongelijkheid in de welvarende samenlevingen van het Westen groter geworden. Overal zijn de verschillen in welstand zoals die naar voren komen in gegevens over inkomens en vermogens gegroeid. Het opvallendst en het meest besproken was die ontwikkeling in de Verenigde Staten. Voor grote delen van de bevolking nam daar de materiële welvaart af, terwijl een welgestelde minderheid haar welstand aanzienlijk wist te vergroten. Zo daalde, om wat cijfers te noemen, het gemiddelde reële gezinsinkomen van de minst verdienende helft van de Amerikaanse bevolking tussen 1977 en 1988 met 7% en dat van het laagste deciel met 15%.¹ Armoede breidde zich uit; meer Amerikanen kwamen onder de officiële 'armoedegrens' te verkeren - tussen 1978 en 1990 steeg hun geregistreerde percentage op de totale bevolking van 11,4% naar 13,5%.² Die ontwikkeling werd vooral zichtbaar in de grote steden, waar zij gepaard ging met een toenemende concentratie

* Tekst van de rede, uitgesproken op 8 september 1993 bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociale wetenschappen, in het bijzonder de studie van lange-termijnprocessen (Norbert Elias leerstoel) aan de Universiteit Utrecht. Bijgaande tekst is een uitgebreide versie van de rede. De volledige tekst - inclusief het hier niet opgenomen dankwoord - is als afzonderlijke publikatie bij uitgeverij Wolters-Noordhoff verschenen. Gegevens voor de oratie zijn verzameld door Maarten van Bottenburg en Jan-Willem Gerritsen van Diopter, Bureau voor sociaal-wetenschappelijke analyse en rapportage te Amsterdam. Dank voorts aan Don Kalb en Veit Bader voor bruikbare literatuursuggesties, aan Rob Potharst voor hulp bij berekeningen en aan Ali de Regt en Bart van Heerikhuizen voor commentaar op eerdere versies.

¹ Berekend op basis van Peterson (1991) 33, table 3.

² U.S. Bureau of Statistics, *Statistical Abstract of the United States*, div. jaren.

van armoede in etnisch gesegregeerde buurten (Wilson 1987). Aan de andere kant nam het gemiddelde reële gezinsinkomen (na belastingen) van het meest welvarende een-tiende deel van de Amerikaanse bevolking tussen 1977 en 1988 met 16% toe en dat van het meest welvarende een-twintigste deel met 23%; het gemiddelde inkomen van de bovenste 1% werd zelfs anderhalf keer zo groot.³ Terwijl het gemiddelde gezinsinkomen van alle Amerikanen bij elkaar in deze jaren ongeveer constant bleef, groeiden, kortom, de verschillen tussen hoge en lage inkomens aanzienlijk.⁴

Vergelijkbare ontwikkelingen hebben zich in andere Westerse landen voorgedaan. Zeer uitgesproken was de denivellerings-trend in Groot-Brittannië. Ook hier namen zowel armoede als welstand toe. De laagste inkomens daalden, maar aan de andere kant steeg bijvoorbeeld het gemiddelde reëel besteedbare inkomen van het hoogst geklasseerde een-tiende deel van de Britse huishoudens tussen 1979 en 1990 met 30%.⁵

In de welvarende samenlevingen van het Europese continent begonnen de welstandsverschillen omstreeks 1980 eveneens te groeien. Waarneembaar is de toenemende inkomensongelijkheid bijvoorbeeld

³ Bron: zie noot 1. Na 1988 heeft deze denivellering zich voortgezet. Volgens gegevens in *Statistical Abstract of the United States 1992* (table 704) daalde tussen 1980 en 1990 het aandeel van elk van de onderste vier quintielen (20%-klassen) in het totaal van de gezinsinkomens (voor belastingen, na aftrek van sociale premies): dat van het eerste quintiel van 5,2% naar 4,6%, dat van het tweede van 11,5% naar 10,8%, dat van het derde van 17,5% naar 16,6% en dat van het vierde van 24,3% naar 23,8%; het aandeel van het hoogste quintiel steeg daarentegen van 41,0 naar 44,3%, dat van de hoogste geklasseerde 5% van 15,3% naar 17,4%.

⁴ Deze 'polarization of America' is voorwerp geweest van diverse (para)sociologische beschouwingen; bv. Ehrenreich (1989) i.h.b. 200-213.

⁵ *The Economist*, Sept. 12th. 1992, 35; het reële besteedbare huishoudinkomen van het laagste deciel daalde volgens deze bron in dezelfde periode gemiddeld met ongeveer 5%. Vgl. HMSO, *Social Trends 23*, London (1993) 77, tab. 5.17 en 5.18, met iets andere cijfers. Het aandeel van het laagste quintiel in het totaal van de besteedbare huishoudinkomens (gecorrigeerd voor de grootte van het huishouden) nam volgens de daar gepresenteerde gegevens tussen 1979 en 1989 af van 9,9% naar 7,9%, terwijl het aandeel van het hoogste quintiel toenam van 34,8% naar 40% (*ibid.*). Johnson & Webb (1993) geven met weer iets andere cijfers (430, Table 1) eenzelfde trend aan; de Gini-index van de ongelijkheid in deze inkomens steeg volgens hun berekening van 0,24 in 1979 naar 0,31 in 1988 (431, Table 2).

voor Frankrijk, de Duitse Bondsrepubliek en Zweden.⁶ Opvallend is daarbij soms de relatief sterke stijging van zeer hoge inkomens. Zo nam in Duitsland het gemiddelde belastbare inkomen van het hoogst aangeslagen promille van de belastingplichtigen (bij elkaar zo'n 22 duizend personen) toe van ruim anderhalf miljoen mark in 1980 tot meer dan twee miljoen in 1986: een stijging van meer dan 30%, twee

⁶ Bronnen: Voor Frankrijk *Les revenus fiscaux des menages en 1979* (Collections de l'INSEE, Paris 1987), i.h.b. 81 (tab. CC-2a), en volgende jaren. Volgens deze bron nam bijvoorbeeld het gemiddelde 'initieel inkomen' (belastbaar inkomen plus onbelaste uitkeringen) per huishouden tussen 1979 en 1984 in het hoogste deciel toe met nominaal 73%, wat een lichte reële stijging inhield, terwijl het gemiddelde inkomen in het laagste deciel in deze periode met nominaal 52% steeg, een reële daling van 10%. Voor Duitsland: *Statistisches Jahrbuch*, div. jaren, met gegevens over bruto belastbare inkomens. In Zweden nam de ongelijkheid in factorinkomens (bruto inkomens minus uitkeringen) vanaf de tweede helft van de jaren zeventig toe, de ongelijkheid in besteedbare huishoudinkomens vanaf 1980; *Inkomstfördelningsundersökningen 1984*, Stockholm (1986) 62-64, en *Ultee/Arts/Flap* (1992) 69, tabel 3.9. Toenemende ongelijkheid van Zweedse inkomens in de jaren 1985-1988 blijkt ook uit de decielenverdeling van de bruto belastbare inkomens, vermeld in het *Yearbook of Nordic Statistics* 1987 (tab. 176) en 1991 (tab. 174); hierin ook gegevens over de inkomensverdeling in Denemarken, Noorwegen en Finland, die voor wat betreft de eerste twee landen eveneens een (lichte) denivellering in deze jaren laten zien.

Ook de inkomensgegevens over verschillende landen verzameld in het kader van de zg. Luxembourg Income Study (LIS) tonen een tendens van denivellering in de jaren tachtig. Zie Fritzell (1992) en Smeeding & Coder (1993), met cijfers over de V.S. 1979-1986, het Verenigd Koninkrijk 1979-1986, Zweden 1981-1987, Duitsland 1981-1984, Canada 1981-1987, Australië 1981-1985 en Nederland 1983-1987. Voor al deze landen wordt vergroting van de ongelijkheid van besteedbare inkomens geconstateerd (soms heel uitgesproken: de V.S., het Verenigd Koninkrijk, soms licht: Duitsland), met uitzondering van Canada (waar de tendens volgens verschillende maatstaven iets anders is) en Nederland. Dit laatste is echter in strijd met CBS-gegevens en andere cijfers, zoals uit het vervolg blijkt.

Bij alle cijfers over de verdeling van persoonlijke inkomens moet bedacht worden dat de gemeten ongelijkheid afhangt van de gehanteerde inkomensdefinitie en dat de betrouwbaarheid van de gegevens niet zeer groot is. Dit laatste geldt zowel voor belastinggegevens als voor enquêtegegevens zoals gebruikt in de Luxembourg Income Study. Vooral de registratie van kapitaalinkomens is onvolledig, wat een vertekening in de richting van onderschatting van de ongelijkheid geeft. Vertekening is echter minder een probleem waar het gaat om het vaststellen van trends in de tijd. De zekerheid wordt vergroot indien verschillende soorten gegevens in dezelfde richting wijzen.

keer zoveel als de stijging van het gemiddelde inkomen van alle belastingplichtigen.⁷

Nederland volgde, met enige vertraging, de internationale trend; vanaf 1983 gingen de inkomens zich hier meer van elkaar verwijderen. Het gemiddelde besteedbare inkomen van de minst welvarende 20% van de Nederlandse huishoudens tussen 1983 en 1991 bleef in guldens vrijwel constant op een bedrag tussen de 14,5 en 15 duizend gulden per jaar, wat een reële daling (rekening gehouden met de gestegen prijzen) betekende van ongeveer 10%. Daartegenover steeg het gemiddelde besteedbare jaarinkomen van de meest welvarende 20% van de huishoudens in dezelfde periode volgens de belastingcijfers van ruim 63 duizend gulden naar tegen de 80 duizend gulden, een reële stijging van 12,5%.⁸

Toename van de ongelijkheid deed zich eveneens voor in de verdeling van privévermogens. Zo steeg in Nederland het gemiddelde door de belastingdienst geregistreerde vermogen van het rijkste eenprocentsdeel van de bevolking (echtparen en ongehuwden van 20 jaar en ouder) van 1,2 miljoen gulden in 1980 tot 1,95 miljoen in 1990, een veel sterkere toename dan op grond van de algehele prijs- en inkomensontwikkeling zou zijn te verwachten.⁹ Iets dergelijks geldt ook voor de toename van het aantal in de belastingadministratie opgenomen miljo-

⁷ Berekend op basis van gegevens in: *Statistisches Jahrbuch 1991* (tab. 20.11.1) en eerdere jaren. Het aandeel van het hoogste deciel van de belastingplichtigen in het totaal van de belastbare inkomens steeg, zo kan op basis van dezelfde gegevens worden vastgesteld, van 31,9% in 1980 naar 32,6% in 1986.

⁸ Bron: *Sociaal-Economische Maandstatistiek*, mei 1992 en februari 1993. Bij de interpretatie van deze gegevens moet overigens rekening worden gehouden met de samenstelling van huishoudens en de veranderingen daarin. De daling van de koopkracht in het onderste quintiel komt deels voor rekening van de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens, die de overgrote meerderheid van de huishoudens in deze categorie uitmaken. In 1985 vormden ze 77% van de huishoudens in het onderste quintiel, in 1989 81%; CBS, *Personele inkomensverdeling 1985*, 's-Gravenhage (1989), staat 3.10 en *Personele inkomensverdeling 1989*, 's-Gravenhage (1992), staat 2.7. Vgl. De Kleijn e.a. (1991).

⁹ Berekend op basis van gegevens in: CBS, *Statistisch Zakboek 1987*, 321; *Sociaal-Economische Maandstatistiek* (juni 1992) 49. Terwijl het gemiddelde geregistreerde vermogen van de rijkste 1% van de bevolking met 60% steeg, nam dat van de rijkste 1 tot 3% maar met 25% toe. Dat laatste percentage ligt weer hoger dan de nominale stijging van het besteedbare inkomen per inkomenstrekker in de periode 1980-1990, die ongeveer 20% bedraagt. Zie voorts Wilterdink (1991).

nairs: van ruim 23.000 in 1980 tot meer dan 51.000 in 1990.¹⁰ Verscherping van de vermogensongelijkheid in recente jaren is ook voor andere Westerse landen opgemerkt.¹¹ Vooral zeer grote privévermogens zijn in opmerkelijke mate gegroeid. Het aantal van twaalf Amerikaanse miljardairs (in dollars) dat het in rijkdom gespecialiseerde tijdschrift *Forbes* voor 1982 registreerde is volgens de laatste lijst van hetzelfde blad inmiddels tot honderd-en-acht vermeerderd.¹²

Deze groei van materiële ongelijkheid heeft zich niet in alle Westerse landen op identieke wijze voorgedaan. In Nederland bijvoorbeeld begon de denivellering in de inkomens betrekkelijk laat en bleef zij - tot nu toe - gematigd. Hierdoor, en door een verschil in uitgangssituatie, zijn de inkomens in Nederland nu misschien minder ongelijk verdeeld dan in enig ander Westers land.¹³ Maar bij alle internationale verschillen is er duidelijk sprake van een gemeenschappelijke trend, geldend voor de Westerse wereld in zijn geheel. Deze trend van denivellering is voorafgegaan door een langdurige ontwikkeling van nivel-

¹⁰ Bron: zie vorige noot. Bij constante vermogensverhoudingen sinds 1980 zou het aantal miljardairs in 1990, rekening gehouden met de groei van het gemiddelde besteedbare inkomen en de bevolkingsgroei, niet meer dan 39.000 hebben bedragen. Het werkelijke aantal miljardairs is ongetwijfeld weer veel groter dan het op basis van de vermogensbelasting geregistreerde aantal van 51.500; privévermogens worden door de belastingdienst onderschat vanwege belastingontwijking en belastingontduiking, onderwaardering van goederen en niet-registratie van delen van het vermogen (bijvoorbeeld kunst en huisraad, die buiten het belastbaar vermogen vallen).

¹¹ Zie voor de V.S.: Wolff (1987). Voor Zweden: Spant (1987). In Groot-Brittannië neemt de vermogensongelijkheid in de tweede helft van de jaren tachtig toe (*Social Trends* 23 (1993) 78, tab. 5.20).

¹² Waarbij natuurlijk rekening moet worden gehouden met de geldontwaarding, die echter in deze periode gering was. *Forbes* 13-9-1982 en 5-7-1993. De vermogensbezittende eenheden in deze lijsten zijn niet altijd individuen of kerngezinnen, maar soms ook uitgebreide families. Zie voor een bespreking van meer gegevens uit dit blad Packard 1989. Vgl. *Fortune*, dat in zijn concurrerende lijst van 7-9-1992 (62-106) slechts 64 Amerikaanse miljardairs telt. De discrepanties tussen beide lijsten geven wel aan dat aan dergelijke overzichten niet al teveel betekenis mag worden gehecht.

¹³ Zo suggereert het Sociaal en Cultureel Planbureau in een vergelijking van de Nederlandse inkomensverhoudingen met die van acht andere landen; *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*, 410 e.v.

lering, van vermindering van de sociaal-economische ongelijkheid.¹⁴ In de landen van West-Europa en Noord-Amerika namen tenminste sinds de Eerste Wereldoorlog de inkomensverschillen grosso modo af. In sommige fasen betekende die ontwikkeling dat hogere-inkomenslagen er gemiddeld meer op achteruitgingen dan lagere. Maar voor meer jaren en voor de periode als geheel hield de ontwikkeling in dat lagere-inkomensgroepen het meest van de algehele welvaarts-groei profiteerden. De armoede van de armen nam op den duur aanzienlijk af, terwijl de rijkdom van de rijken niet navenant steeg. Ook de vermogensongelijkheid verminderde. In Nederland daalde het geschatte aandeel van de rijkste 1% van de bevolking in het totaal van alle privévermogens van meer dan de helft aan het begin van deze eeuw tot iets minder dan een kwart aan het eind van de jaren zeventig. In een ruimere zin vond voorts spreiding van vermogen plaats doordat collectieve fondsen voor pensioenen en levensverzekeringen sterk in omvang toenamen en steeds grotere delen van de bevolking daarop aanspraak gingen maken.¹⁵

Evenmin als de denivellering van de jaren tachtig verliep deze langere-termijntrend van nivellering overal op dezelfde manier. In Groot-Brittannië was de ontwikkeling richting grotere inkomensgelijkheid aan het begin van de eeuw al geruime tijd gaande (Soltov 1968; Williamson 1991), terwijl zij elders pas vanaf de Eerste Wereldoorlog duidelijk waarneembaar is. In de Verenigde Staten bleef de egaliserings-trend in deze eeuw voornamelijk beperkt tot de jaren dertig en veertig en was de mate van inkomensnivellering over de hele beschouwde periode betrekkelijk gering (Miller 1966). Sterker en zich langer voortzettend was die nivellering in de meeste Westeuropese landen,

¹⁴ Zie de overzichten van Kaelble & Thomas (1991) i.h.b. 52-53 (tab. 1.2); Tinbergen (1975) 11-27; Kraus (1981); Bertholet (1983); en - voor de naoorlogse periode - Sawyer (1976). Specifiek voor Nederland: Hartog & Veenbergen (1978); Pen & Tinbergen (1977) 43-56; Szirmai (1986) 17-25. Voor Duitsland: Berger (1986) 133. Voor Frankrijk in de jaren zestig en zeventig: Centre d'Études des Revenus et des Coûts (CERC), *Les revenus des ménages (1960-1984)*, 77 e.v. Niet alle gegevens (voorzover überhaupt beschikbaar) wijzen ondubbelzinnig op inkomensnivellering; er zijn fluctuaties, en in het algemeen is de trend duidelijker zichtbaar in een daling van het aandeel van de hogere-inkomensklassen in het totaal dan in een stijging van het aandeel van de lagere-inkomensklassen. Dat laatste zegt echter niet zoveel gezien het feit dat lagere inkomens in veel gevallen buiten de statistieken vallen.

¹⁵ Wilterdink (1984) 104 e.v. Elders vonden overeenkomstige ontwikkelingen plaats; *ibid.*, 264 e.v.

zodat die de Verenigde Staten passeerden op de weg naar meer gelijke inkomensverhoudingen.

Dergelijke verschillen zijn echter variaties binnen eenzelfde lange-termijnontwikkeling van vermindering van sociaal-economische ongelijkheid in de loop van deze eeuw. De veranderingen in de laatste tien à vijftien jaar vormen een ombuiging of, zou men zelfs kunnen zeggen, een omkering van deze trend. De intrigerende vraag is dan hoe zowel de lange-termijnontwikkeling als de recente ombuiging daarvan te verklaren is.

Drie soorten inkomen, drie deeltrends

Laat ik voor de beantwoording van die vraag in eerste instantie dicht bij de oppervlakte van de beschikbare feiten blijven. Aan persoonlijke inkomens kunnen in twintigste-eeuwse, industrieel-kapitalistische samenlevingen drie componenten worden onderscheiden: kapitaalinkomen, arbeidsinkomen en verzorgingsinkomen. Kapitaalinkomen is inkomen dat mensen genieten op grond van particulier bezit, in de vorm van winst, dividend, rente, huur of pacht. Arbeidsinkomen verwerft men op basis van beroepsarbeid en het neemt voornamelijk de vorm aan van lonen en salarissen. Verzorgingsinkomen wordt genoten op grond van verzekeringsafspraken en collectieve regelingen en bestaat uit pensioenen, lijfrentes en sociale uitkeringen. De grenzen tussen deze drie soorten inkomen zijn niet scherp: zo zijn de inkomens van zelfstandige ondernemers, die als winsten worden geboekt en doorgaans tot de kapitaalinkomens worden gerekend, tenminste ten dele als beloning voor arbeid, dus als arbeidsinkomen te beschouwen.

Houden we, ondanks dergelijke complicaties, vast aan de driedeling van kapitaal-, arbeids- en verzorgingsinkomens, dan kan de vermindering van de inkomensongelijkheid in de loop van deze eeuw aan drie deelprocessen worden toegeschreven:

1) De kapitaalinkomens daalden ten opzichte van de arbeidsinkomens. Deze verschuiving vond in alle Westerse landen plaats (Kaelble & Thomas 1991, 34-42). In Nederland bijvoorbeeld verminderde het beslag van de kapitaalinkomens inclusief ondernemingswinsten op het nationaal inkomen tussen 1922 en 1972 naar berekening van 48% naar

30%, terwijl het aandeel van het totaal van de arbeidsinkomens *exclusief* sociale uitkeringen in deze periode vrijwel constant bleef op ongeveer de helft van het nationaal inkomen (Huppes 1977, 62-63). Vooral de 'zuivere', 'passieve' kapitaalinkomens - vermogensinkomsten in de vorm van dividend, huur, pacht en rente - daalden; in 1939 bedroegen ze nog 21% van het Nederlandse nationale inkomen, in 1977 slechts 4%.¹⁶

Verschuiving van kapitaal- naar arbeidsinkomens houdt een vermindering van inkomensongelijkheid in doordat de kapitaalinkomens en in het bijzonder de 'passieve' vermogensinkomsten sterk geconcentreerd zijn in de hogere-inkomenscategorieën en veel ongelijker verdeeld zijn dan de arbeidsinkomens. Simplificerend gesteld, werd in de loop van de tijd inkomen overgeheveld van de klasse van niet-arbeidende bezitters met hoge inkomens naar de klasse van niet-bezittende arbeiders met lage inkomens - en het was mede door dit proces dat de grenzen tussen deze twee hoofdklassen van het klassieke marxistische model vervaagden.

2) In de tweede plaats nam de omvang van de verzorgingsinkomens sterk toe. In Nederland vormden de sociale uitkeringen in de jaren twintig ongeveer 2,5% van het nationaal inkomen, in 1980 waren ze gestegen tot 28% van het nationaal inkomen (Huppes 1977, 62-63; Van Vliet 1990, 102). Particuliere pensioenvoorzieningen zijn hier nog niet bij inbegrepen. Ook elders groeide de omvang van de sociale uitkeringen (Flora & Heidenheimer 1981, 37 e.v.). Deze groei weerspiegelde zowel een uitbreiding van wettelijke rechten op uitkeringen over steeds meer categorieën van de bevolking (zieken, arbeidsongeschikten, bejaarden, werklozen, ouders van jonge kinderen) als een stijging van de uitkeringsniveaus. De uitbreiding van de verzorgingsinkomens in beide opzichten droeg bij tot vermindering van de inkomensongelijk-

¹⁶ Wilterdink (1984) 172 e.v. Het betreft hier natuurlijk - zoals steeds - schattingen. In de gereviseerde Nationale Rekeningen die het CBS m.i.v. 1980 publiceerde werd het aandeel van de kapitaalinkomens in het nationaal inkomen met terugwerkende kracht opgehoogd; zie CBS, *Nationale rekeningen 1980; voorpublicatie*.

heid, al was het alleen maar doordat ernstige vormen van materiële ontbering er in toenemende mate door werden voorkomen.¹⁷

3) Vermindering van de inkomensongelijkheid was echter niet alleen een gevolg van verschuivingen in de functionele of categoriale inkomensverdeling; zij kwam ook voort uit het feit dat binnen de onderscheiden categorieën de inkomens dichter bij elkaar kwamen, en dan met name binnen de arbeidsinkomens. De loon- en salarisverschillen tussen werknemers met verschillende beroepsfuncties en in verschillende productiesectoren namen af. Ongeschoolden verbeterden hun positie ten opzichte van geschoolden, handarbeiders ten opzichte van hoofdarbeiders, en hoofdarbeiders op de middenniveaus van organisaties ten opzichte van leidinggevendenden. Ook namen intersectorale verschillen af, bijvoorbeeld tussen de van oudsher slecht betaalde landarbeiders en de industrie-arbeiders. Voor verschillende landen is die ontwikkeling aangetoond.¹⁸ Ook voor Nederland gaat zij blijkens tal van aanwijzingen op. Zo voeren - om een enkel voorbeeld te noemen - de economen Pen en Tinbergen (1977, 44-45) de 'referendariscoëfficiënt' op, de verhouding tussen het salaris van een referendaris ten departemente en het gemiddelde arbeidersloon: in 1938 bedroeg die verhouding bruto 4,2, in 1976 2,2.¹⁹ En om in de ambtelijke sfeer te blijven: in 1960 verdiende de genoemde referendaris bruto meer dan drie maal zoveel

¹⁷ Dat sociale verzekeringen en voorzieningen een egaliserend effect hebben op de inkomensverhoudingen is voor verschillende landen aangetoond; zie bijv. Jallade (1988) en (voor Nederland) Van Herwaarden & De Kam (1981).

¹⁸ Zie de bundel van Brenner e.a. (1991) met verwijzingen naar studies van de ontwikkeling van de Britse en de Amerikaanse loonverhoudingen en een artikel over de Zweedse ontwikkeling (Söderberg 1991). Vgl. voor Duitsland Berger (1991) 142-161. Niet altijd en in alle opzichten is van nivellering in de lonen en salarissen sprake geweest, zoals o.a. uit de laatstgenoemde studie is op te maken. Dit blijkt ook uit de gegevens van INSEE over de Franse lonen en salarissen, gepubliceerd in *Annuaire Statistique de la France*; tussen 1954 en 1962 stegen de inkomens van 'hoger kader' en 'middenkader' ten opzichte van die van de handarbeiders, daarna daalden ze weer (tot 1982). In de sociologie heeft vooral de relatieve daling van de positie van employés of hoofdarbeiders ten opzichte van handarbeiders veel aandacht gekregen; zie bijv. Van Doorn (1963) 60-63.

¹⁹ Meer aanwijzingen voor loonnivellering bij dezelfde auteurs. Tussen 1959 en 1979 nam de Theil-coëfficiënt van de ongelijkheid van de besteedbare inkomens in de afhankelijke beroepsbevolking (werknemers en werklozen) af van 0,182 tot 0,115; CBS, *Sociaal-Economische Maandstatistiek* (juni 1993) 47, tabel 6.6.

als een ambtenaar in de rang van 'schrijver', in 1980 was dat minder dan twee-en-een-half maal zoveel geworden.²⁰ Door de toenemende progressie in de inkomstenbelasting was de egalisering in de netto lonen en salarissen bovendien sterker dan in de bruto verhoudingen. Daling van kapitaalinkomens ten opzichte van arbeidsinkomens, sterke absolute en relatieve groei van de verzorgingsinkomens en verkleining van de verschillen tussen arbeidsinkomens: aan deze drie processen kan de algehele vermindering van de inkomensongelijkheid in Westerse samenlevingen vanaf het begin van deze eeuw tot in de jaren zeventig worden toegeschreven. Dezelfde processen hebben ook geleid tot een vermindering van de vermogensongelijkheid. Door de relatieve daling van kapitaalinkomens (in het bijzonder van persoonlijke vermogensinkomens) en de absolute en relatieve stijging van de arbeidsinkomens werd aan de ene kant privévermogen minder belangrijk als basis van verdere vermogensaccumulatie, terwijl aan de andere kant besparingen op arbeidsinkomen een gewichtiger bron van vermogensvorming werden; door de veel grotere concentratie van privévermogen dan van arbeidsinkomen had dit een egaliserend effect. De verkleining van de verschillen in arbeidsinkomen droeg tot deze egalisering verder bij. Groei van de verzorgingsinkomens tenslotte hield onder meer een uitbreiding van particuliere pensioenvoorzieningen in en betekende daarmee een vermindering van de ongelijkheid van vermogens, voorzover hieronder naast de eigenlijke privévermogens ook de gekapitaliseerde waarden van particuliere pensioenrechten worden begrepen.

De toename van de sociaal-economische ongelijkheid gedurende de laatste tien tot vijftien jaar kan nu op dezelfde wijze, maar dan spiegelbeeldig worden verklaard.²¹ Zoals in de ontwikkeling van de inko-

²⁰ Om precies te zijn verschoof de verhouding van 3,19 naar 2,35, indien voor beide rangen het salaris na vier jaar wordt genomen. Volgens de salarisschalen ter beschikking gesteld door het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

²¹ De drie deeltrends verklaren in eerste instantie veranderingen in de verdeling van de bruto inkomens van individuen. Voor veranderingen in de verdeling van besteedbare inkomens van huishoudens moet ook rekening worden gehouden met veranderingen in 1) belastingregime, 2) omvang van huishoudens en 3) aantal personen met een betaalde baan per huishouden. Veranderingen in het belastingregime hebben de geconstateerde omslag in het algemeen versterkt: zoals toenemend progressieve belastingen bijdroegen tot de nivellering in netto inkomens, zo hebben recente belastinghervormingen in tegengestelde richting de netto

mens-en vermogensongelijkheid in het algemeen, is ook in de processen die er aan ten grondslag liggen een duidelijke kentering te constateren:

1) Kapitaalinkomens en in het bijzonder 'passief' bezitsinkomen zoals rente-inkomsten stegen ten opzichte van de arbeidsinkomens. Dat blijkt uit de ontwikkeling van de loonquote als percentage van het nationaal inkomen in verschillende landen - deze vertoonde in de jaren tachtig in het algemeen een dalende tendens.²² Nog veel duidelijker blijkt het uit gegevens over de categoriale verdeling van persoonlijke inkomens. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld stegen de kapitaalinkomens van 21% van het totaal van de persoonlijke inkomens in 1975 naar 26% in 1986, terwijl de arbeidsinkomens in ongeveer dezelfde mate daalden.²³ In Groot-Brittannië ging het aandeel van de kapitaalinkomens tussen 1981 en 1990 van 15% naar 21%. Voor Nederland gelden voor dezelfde jaren dezelfde cijfers.²⁴

2) De jaren tachtig kenmerken zich ook door een gedeeltelijke terugdringing van de sociale zekerheid die in daaraan voorafgaande decennia was opgebouwd. In Nederland bleven in de jaren tachtig de minimum-

inkomens meer van elkaar verwijderd. De groei van de aantallen eenpersoonshuishoudens met relatief lage inkomens (zowel jongeren als bejaarden) heeft tot de recente denivellering in huishoudinkomens bijgedragen (vgl. noot 8). Minder duidelijk is het effect hierop van de belangrijkste recente ontwikkeling onder punt 3, de toename van het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen. Hoe dan ook verklaren veranderingen in de omvang en aard van huishoudens hooguit slechts een beperkt deel van de ontwikkelingen in de verdeling van huishoudinkomens. Vgl. Fritzell (1992) 9-10; Jäntti (1993).

²² Commission of the European Communities, *European Economy. Annual Economic Report 1990-1991* (Dec. 1990), 251, Table 31.

²³ Bron: *Statistical Abstract of the United States 1988* (tab. No. 678) e.a. jaren (de percentages zijn herberekend door sociale premies buiten beschouwing te laten). De cijfers zijn inclusief de winsten van ondernemers, die procentueel vrij constant bleven. Daartegenover stegen de rente-inkomsten sterk: van 9,5% van de persoonlijke inkomens in 1975 (toen het percentage al een stuk hoger lag dan in bijvoorbeeld in 1965) tot 15% in 1986. Deze groei hangt direct samen met de stijgende reële rente, die mede het gevolg was van een tegen inflatie gerichte monetaire politiek van 'krap geld'. Vgl. Niggle (1989).

²⁴ *Social Trends* 23, 68; *Statistisch Jaarboek 1992*, 294.

uitkeringen achter bij de prijsstijgingen, zodat ze reëel daalden - tussen 1980 en 1990 met zo'n 8%. In de tweede helft van de jaren tachtig gingen deze uitkeringen ook achterlopen bij de gemiddelde inkomens; zo bedroeg de bijstandsuitkering van echtparen in 1980 nog iets meer dan de helft van het gemiddelde beschikbare huishoudinkomen (volgens belastingopgaven), in 1990 iets minder dan de helft.²⁵ Ook het niveau van bovenminimale uitkeringen werd verlaagd, terwijl de overheid voorts pogingen in het werk stelde om door het hanteren van striktere normen de aanspraken op uitkeringen te beperken. Ondanks deze maatregelen is het beslag van sociale uitkeringen op het nationaal inkomen niet of nauwelijks gedaald: dit ten gevolge van de demografische ontwikkeling van een sterke toename van de aantallen ouderen, en een omvangrijke en in sommige jaren stijgende werkloosheid.²⁶ Voor andere landen dan Nederland geldt iets dergelijks: een blijvend groot beslag van de totale omvang van de sociale uitkeringen (zij het in het algemeen niet zo groot als in Nederland) ondanks restrictieve maatregelen met betrekking tot de sociale zekerheid. Het effect van die maatregelen op de inkomensverhoudingen was hoe dan ook denivellerend.

3) Terwijl de feitelijke en in de toekomst nog te verwachten (dreigende dan wel wenselijke) verlaging van de sociale uitkeringen in Nederland de laatste jaren zeer veel aandacht heeft gekregen, is een andere ontwikkeling, die voor recente veranderingen in de inkomensverhoudingen veel belangrijker was, minder opgemerkt en besproken: de toenemende ongelijkheid van arbeidsinkomens. Het gaat hier, opnieuw, om een internationale ontwikkeling, kenmerkend voor Westerse landen in het al-

²⁵ Gegevens over bijstandsuitkeringen van het Ministerie van Sociale Zaken; gegevens over besteedbare inkomens en prijzen van het CBS, i.h.b. *Sociaal-Economische Maandstatistiek*, div. afl. In prijzen van 1990 daalde de bijstand voor een echtpaar op jaarbasis van 22.000 gulden in 1980 tot 20.300 gulden in 1990. Het gemiddelde reële besteedbare huishoudinkomen daalde in de eerste helft van de jaren tachtig eerst en steeg daarna weer, zodat het in 1990 op ongeveer hetzelfde niveau was (41.200 gulden) als in 1980.

²⁶ Tussen 1980 en 1990 vormden de sociale uitkeringen steeds ongeveer 28% van het netto nationaal inkomen. Van Vliet (1990) 102 (tab. 11); SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*, 123.

gemeen²⁷, zij het dat ook op dit punt zowel de mate van denivellering als de precieze periodisering varieerde. In de Verenigde Staten namen de loon- en salarisverschillen vanaf 1978 sterk toe, zodat deze in 1983 al aanzienlijk groter waren dan twintig jaar daarvoor (Harrison e.a. 1986). In Groot-Brittannië steeg het gemiddelde bruto loon van de 10% laagst betaalde full-time werknemers tussen 1979 en 1988 reëel met hooguit 8%, dat van de 10% hoogst betaalden met meer dan 40%.²⁸ Door belastinghervormingen in dezelfde periode was de divergentie in de netto-verhoudingen in deze beide landen nog veel sterker.

Ook in Nederland nam in de jaren tachtig de ongelijkheid in dit opzicht toe, zoals zowel blijkt uit gegevens over de verdeling van inkomens van werknemers²⁹ als uit overzichten van de ontwikkeling van contractueel vastgelegde lonen. Aan de onderkant van de loonhiërarchie groeiden de verschillen onder meer door een bevrozing van het wettelijk minimumloon tussen 1984 en 1989; reëel daalde dit loon in de jaren tachtig met zo'n 13%, terwijl het gemiddelde loon over het hele decennium genomen reëel iets steeg.³⁰

Forser was de denivellering in de hogere regionen van de loonhiërarchie. Volgens een inventariserende studie onder zo'n 150 grote en middelgrote ondernemingen namen de vaste bruto salarissen van directeurs toe van gemiddeld 158 duizend gulden per jaar in 1980 tot 265

²⁷ Zie Gottschalk & Joyce (1991) met gegevens over de V.S., het Verenigd Koninkrijk, Canada, Australië, Frankrijk, Duitsland, Zweden en Nederland: in al deze landen namen de loonverschillen in de jaren tachtig toe (i.h.b. tab. II).

²⁸ Johnson & Webb (1993) 432, Table 3; stijgingspercentages herberekend op basis van de prijsontwikkeling (ontleend aan *European Economy. Annual Economic Report 1990-1991*, Table 24).

²⁹ De Theil-coëfficiënt van de besteedbare werknemersinkomens steeg van 0,113 in 1983 tot 0,152 in 1990 (na een eerdere daling: zie noot 19). *Sociaal-Economische Maandstatistiek* (juni 1993) 47, tabel 6.6.

³⁰ Het precieze percentage is niet eenvoudig te geven, omdat het afhangt van wat wel en niet wordt meegerekend om tot het gemiddelde loon te komen (bruto of netto lonen, regelingslonen of lonen inclusief overwerk en toeslagen, deeltijdwerkers wel of niet meegeteld, inclusief of exclusief jeugdlonen). Hierdoor zijn de cijfers over verschillende jaren niet altijd consistent. Op basis van verschillende CBS-gegevens kan het gemiddelde bruto jaarloon van full-time werknemers in 1980 gesteld worden op 36 duizend gulden, in 1990 op 49 duizend gulden: een reële stijging van 7%. Het minimumloon lag daarmee in 1980 op ruim 60% van het gemiddelde, in 1990 op iets minder dan de helft.

duizend gulden in 1992: een (nominale) stijging met 68% in een periode dat de regelingslonen van volwassen full-time werknemers gemiddeld met slechts 25% toenamen.³¹ De stijging van de feitelijke inkomens van deze directeuren is waarschijnlijk nog wel wat groter geweest, gezien de vermoedelijke uitbreiding van de variabele beloningen bovenop de vaste salarissen.³² Maar ook afgezien daarvan ontwikkelde de inkomenspositie van deze hoogbetaalden zich gunstig ten opzichte van die van lager ingeschaalde werknemers: verdienden zij in 1980 aan vast salaris ruim vier maal zoveel als de gemiddelde full-time werknemer (en ruim zeven maal het minimumloon), in 1991 was dat vijf maal zoveel geworden (en ruim tien maal het minimumloon). De salarissen van de bestuurders van Nederlands grootste ondernemingen liggen daar nog ver boven - en laten vaak een spectaculaire stijging in de afgelopen jaren zien, zoals blijkt uit de jaarverslagen van naamloze vennootschappen. Zo steeg de bezoldiging (inclusief pensioenvoorziening) van een lid van de raad van bestuur van DSM van gemiddeld 240 duizend gulden in 1984 naar 920 duizend gulden in 1992, die van een bestuurder van Hoogovens in dezelfde periode van 691 duizend gulden naar 1 miljoen 146 duizend, de beloning voor een topman van KLM van 767 duizend naar bijna anderhalf miljoen en die voor een Shell-bestuurder van ruim 1,4 miljoen naar ruim 2,4 miljoen. Waren er in 1987 12 naamloze vennootschappen waarvan de leden van de raad van bestuur een bezoldiging verkregen van meer dan een miljoen gulden per persoon, in 1990 waren dat inmiddels 26 NV's geworden en in 1992 29.³³

³¹ Rapport van Hay Management Consultants B.V., 'Lange termijn inkomensverhoudingen in een viertal landen in Europa en de Verenigde Staten', 12 juli 1993; opgesteld door R. Tiessen en R.A. Arends t.b.v. dit onderzoek. Hierbij zijn de salarissen op vier functieniveaus - waarvan het hoogste wordt gevormd door directeuren van (middel)grote ondernemingen - voor de jaren 1974-1992 met elkaar vergeleken. Tot 1983-1984 kwamen de salarissen op deze vier niveaus dichter bij elkaar, daarna gingen ze meer uiteenlopen. In de andere onderzochte landen vonden vergelijkbare ontwikkelingen plaats (zie vervolg tekst). Zie voor de ontwikkeling van regelingslonen *Sociaal-Economische Maandstatistiek* (juli 1992) 30, tabel 3.1.

³² Schattingen en voorbeelden van variabele beloningen in *Quote* (mrt 1993) 56-57.

³³ Bron: Jaarverslagen van de genoemde ondernemingen; *de Volkskrant* 6-6-1988, 26-8-1991, 3-7-1993.

Ook in deze opvallende stijging van de hoge en zeer hoge arbeidsinkomens is Nederland allerminst uniek. Het genoemde onderzoek naar de verdiensten van medewerkers van grote en middelgrote ondernemingen (noot 31) bestrijkt naast Nederland Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten en laat zien dat ook in die landen de salarissen op directieniveau vanaf ongeveer 1980 relatief sterk stegen, meer dan de salarissen op managementniveaus daaronder, die weer meer stegen dan de salarissen op uitvoerend niveau. Bij de topbestuurders van zeer grote ondernemingen stegen de inkomens vaak weer veel meer dan bij de modale directeuren van dit onderzoek. In de Verenigde Staten anno 1960, zo meldt Robert Reich (1991, 7), verdienden de president-directeuren van de honderd grootste NV's (buiten de financiële sector) gemiddeld 190 duizend dollar bruto, dat was 40 maal het loon van de gemiddelde fabrieksarbeider; netto was het 12 maal zoveel. Aan het eind van de jaren tachtig waren de verdiensten van de president-directeuren van deze ondernemingen gestegen tot gemiddeld meer dan twee miljoen dollar: bruto 93 maal het gemiddelde loon van een fabrieksarbeider, netto 70 maal. Behalve de salarissen stegen in veel gevallen ook de variabele beloningen van topmanagers, bijvoorbeeld in de vorm van aandelenopties, waarmee zij vaak miljoenen extra verwierven. In 1992 verkregen de achthonderd best betaalde managers van Amerika hiermee gemiddeld 1,2 miljoen dollar per persoon.³⁴

De vergroting van de inkomensverschillen in Westerse samenlevingen sinds de jaren zeventig kan, kortom, worden toegeschreven aan de groei van kapitaalinkomens ten opzichte van arbeidsinkomens, de relatieve en in veel gevallen ook absolute daling van verzorgingsinkomens en de toenemende ongelijkheid van arbeidsinkomens. Dezelfde trends - vooral de eerste en de derde - liggen ten grondslag aan de vergroting van de ongelijkheid in de verdeling van privévermogens. De toename van kapitaalinkomens hield stijgende winstkansen in, die voor sommige ondernemers spectaculaire vermogensgroei mogelijk maakten, en verhoging van de vermogensrendementen, die beleggers ten goede kwam; de interne accumulatiegraad van vermogen nam toe, het werd -

³⁴ *Forbes* 7-6-1993, 90. De lijst werd aangevoerd door de topman van het medisch concern Hospital Corp of America, Thomas Frist, die met aandelenopties een extra inkomen kreeg van 126 miljoen dollar, waartegen zijn salaris van ongeveer een miljoen schamel afstak (*NRC-Handelsblad* 17-4-1993).

anders gezegd - beter mogelijk vermogen te vermeerderen op basis van al verworven vermogen. Omgekeerd had de relatieve daling van de arbeidsinkomens tot gevolg dat deze weer minder belangrijk werden als bron van vorming van privévermogen. De groei van de ongelijkheid in arbeidsinkomens (en ook in de verzorgingsinkomens) betekende echter dat er wat dat betreft een toenemende differentiatie tussen hoge en lage inkomens optrad. Met de groei van kapitaalinkomens hing bovendien een stijging van de waarde van aandelen samen, en daar aandelen nog veel meer dan andere goederen in de handen van bezitters van grote vermogens zijn geconcentreerd, droeg deze koersstijging tot vergroting van de vermogensongelijkheid bij.³⁵

Zowel de lange-termijnontwikkeling van vermindering van sociaal-economische ongelijkheid als de ontwikkeling op kortere termijn van vergroting van die ongelijkheid kan dus in deeltrends uiteen worden gelegd. De kentering in de ontwikkeling van de ongelijkheid van persoonlijke inkomens en vermogens correspondeert met een kentering in elk van de deeltrends. Daarmee is nog maar een begin van een verklaring gegeven, want de vraag is natuurlijk hoe deze deeltrends zelf te verklaren zijn. In elk geval maakt het feit dat ze steeds in dezelfde richting werken, aannemelijk dat ze onderling nauw samenhangen en er gemeenschappelijke processen aan ten grondslag liggen.

Eén interpretatie van de omslag in de ontwikkeling rond 1980 moet alvast als tenminste onvolledig worden verworpen: dat het louter om een conjuncturele verandering zou gaan. De denivellering zou een gevolg zijn van de economische recessie die omvangrijke werkloosheid met zich meebracht, daarmee de positie van werknemers op de arbeidsmarkt verzwakte en zo de lonen en ook de uitkeringen aantastte. Deze verklaring is niet onjuist maar - zoals gezegd - onvolledig. Uit historisch en vergelijkend onderzoek blijkt dat recessies niet automatisch tot denivellering leiden.³⁶ De economische opleving in de tweede helft van de jaren tachtig ging niet gepaard met nivellering, integendeel: denivellering zette zich verder door.

³⁵ Vgl. Wilterdink (1991) 15; Atkinson e.a. (1989). Omgekeerd droeg de toename van de vermogensongelijkheid weer tot groeiende inkomensverschillen bij.

³⁶ Zo ging de depressie van de jaren dertig juist gepaard met nivellering. In de jaren tachtig daalde de werkloosheid in de V.S. en kwam zij onder het Westeuropese niveau te liggen, maar nam de ongelijkheid juist meer toe dan in West-Europa.

Een politieke verklaring van de omslag van de jaren tachtig is evenmin toereikend. Het is waar dat regeringen van veel Westerse staten maatregelen namen met een denivellerend effect: behalve de genoemde bezuinigingen op sociale uitkeringen omvatten die ook belastinghervormingen ten gunste van bedrijven, bezitters en hogere-inkomensgroepen (zoals in Nederland verlaging van de vennootschapsbelasting, verruiming van de ondernemersvrijstelling voor de vermogensbelasting, verruiming van vrijstellingen voor de successiebelasting, invoering en verhoging van de rentevrijstelling en verlaging van het toptarief van de inkomstenbelasting) en soms ook wetten en besluiten ten nadele van vakbonden. Het is ook waar dat in die landen waarin deze politiek het sterkst werd doorgevoerd - Amerika onder president Reagan en Engeland onder premier Thatcher - de denivellering het grootst was. Maar ook in landen met regeringen van een andere politieke kleur die niet zo'n scherpe politiek voerden vond denivellering plaats. En in alle landen ontrok een belangrijk deel van de ontwikkeling zich aan enige bedoelde regeringspolitiek: dit gold met name voor de toenemende ongelijkheid van (bruto) arbeidsinkomens. Bovendien, voorzover de denivellering het effect was van een bewuste politiek, rijst de vraag waarom die politiek zich in de jaren tachtig zo sterk kon doorzetten.

Als een conjuncturele en een politieke verklaring tekort schieten, geeft dat steun aan het vermoeden dat de denivellering sinds de jaren zeventig niet een tijdelijke fluctuatie is, niet een kortdurende afwijking van een langlopende ontwikkeling, maar dat het gaat om een trendbreuk, een 'structurele' omslag in de ontwikkeling van Westerse samenlevingen. Dat vraagt om een verklaring die naar meer verwijst dan economische processen of politieke verhoudingen. Ik ben op zoek naar een meer omvattende sociologische theorie die de recente veranderingen in een lange-termijnperspectief plaatst en zo begrijpelijk maakt. In wat volgt zal ik probeer de contouren van zo'n theorie te schetsen.

Theoretische overwegingen

Uitgangspunt is het door Norbert Elias ontwikkelde interdependentiebegrip, de notie dat mensen in verschillende opzichten van elkaar af-

hankelijk, op elkaar aangewezen, interdependent zijn.³⁷ Interdependenties, verhoudingen van onderlinge afhankelijkheid, zijn tevens machtsverhoudingen. Aangezien mensen zelden in precies dezelfde mate van elkaar afhankelijk zijn, houden afhankelijkheidsverhoudingen in het algemeen ook *machtsverschillen* in. Naarmate de afhankelijkheden eenzijdiger zijn, zijn de machtsverschillen groter. Machtsverschillen leiden tot en manifesteren zich in sociale ongelijkheden, in verschillen in privileges of beloningen, waaronder 'materiële' privileges - goederenbezit, consumptieniveau, materieel comfort. In samenlevingen waarin geld het algemene ruilmiddel is geworden kunnen de verschillen in materiële privileges worden uitgedrukt in inkomens en vermogens. Anders en korter gezegd: inkomens- en vermogensverschillen zijn consequenties van machtsverschillen, die op hun beurt geworteld zijn in interdependenties: relaties van meer of minder eenzijdige afhankelijkheid. De sleutel tot de verklaring van veranderingen in de inkomens- en vermogensverdeling moet daarmee gezocht worden in veranderingen in de aard van de interdependenties.³⁸

Het ligt voor de hand om daarbij, in aansluiting op economische theorieën, vooral te letten op veranderende marktverhoudingen, die beschouwd kunnen worden als een bepaald soort interdependenties. In de loop van de geschiedenis namen marktbetrekkingen tussen mensen in betekenis toe. Handel breidde zich uit, waarbij steeds meer gebruik werd gemaakt van geld als ruilmiddel. Deze marktvorming maakt echter deel uit van een meer algemeen evolutionair proces van arbeidsdeling of sociale differentiatie en, daarmee samenhangend, van uitbreiding van netwerken van interdependentie. In nauwe samenhang met toenemende arbeidsdeling of differentiatie werden meer mensen over grotere afstanden van elkaar afhankelijk.³⁹ Men kan de ontwikkeling kortweg typeren als een toename van complexiteit in de sociale figuraties die mensen met elkaar vormen. De algemene vraag is dan: wat zijn de consequenties van deze toename van complexiteit voor de sociale

³⁷ Het meest expliciet verwoord in Elias (1970) Vgl. ook Wilterdink (1981); (1985a), 174 e.v.

³⁸ Waarbij echter geen sprake is van een simpele oorzaak-gevolg-relatie; inkomens en vermogens zijn op hun beurt machtsbronnen, middelen om anderen van zich afhankelijk te maken.

³⁹ Elias (1939; 1969a; 1970). Goudsblom (1988a). Vgl. McNeill (1985).

ongelijkheid en in het bijzonder de sociaal-economische of materiële ongelijkheid?

Er zijn goede redenen om te veronderstellen dat door deze ontwikkeling op lange termijn gezien - als we denken aan veranderingen over vele eeuwen en zelfs millennia - de sociaal-economische ongelijkheid is toegenomen. In omvangrijker en complexer wordende samenlevingen wisten sommigen steeds meer macht naar zich toe te trekken, bijvoorbeeld als krijgers of als priesters of als bestuurders. En waar marktbetrekkingen van grote betekenis waren geworden, kon de verruiming van deze betrekkingen grotere ongelijkheid genereren doordat enkelen, bijvoorbeeld in hun hoedanigheid van grondbezitter, geldbezitter, handelaar of producent, in de dynamiek van de concurrentie hun voordelen accumuleerden en meer anderen, in hun hoedanigheid van bijvoorbeeld pachter, schuldenaar, consument of werknemer, meer eenzijdig van zich afhankelijk maakten (vgl. Lis & Soly 1980; Vries 1987). Zoals Goudsblom (1988a, 16) heeft opgemerkt: een groeiend verschil in macht en rijkdom, oftewel toenemende stratificatie, is kenmerkend geweest voor tenminste een groot deel van de geschiedenis van de mensheid en hing nauw samen met processen van specialisatie en organisatie, van uitbreiding en verdichting van interdependentienetwerken (vgl. ook Goudsblom 1988b; Lenski 1966; Mann 1986; Smith 1991).

Aan de andere kant zijn er argumenten te geven voor de stelling die daar diametraal tegenover staat, namelijk dat toenemende complexiteit van sociale figuraties juist samengaat en samenhangt met vermindering van machtsverschillen en sociale ongelijkheid. In *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1939) en *Was ist Soziologie?* (1971) heeft Elias een aantal van die argumenten genoemd. Toenemende differentiatie en specialisatie brengt met zich mee dat individuen en groepen meer wederzijds van elkaar afhankelijk worden; de bijdragen van uiteenlopende specialisten worden onmisbaar voor het functioneren van het geheel waar ieder van afhankelijk is, en daarmee nemen de machtsverschillen af. In omvangrijker en complexer wordende figuraties kunnen ook de machtigste personen het geheel steeds minder overzien; naarmate over meer en ingewikkelder zaken besluiten worden genomen, moet beslissingsmacht meer gedelegeerd worden en wordt de leiding meer afhankelijk van het machtsapparaat waar die leiding

formeel zeggenschap over heeft.⁴⁰ In complexe samenlevingen zijn er bovendien verschillende machtscentra, die met elkaar verhinderen dat de macht eenzijdig aan één groep toevalt.⁴¹ Deze redenering lijkt goed van toepassing op feitelijke ontwikkelingen van Westerse samenlevingen sinds de 19de eeuw: behalve aan de vermindering van inkomens- en vermogensongelijkheid kan men hierbij denken aan politieke democratisering en aan de afgenomen betekenis van standsverschillen.

Toename van complexiteit blijkt dus zowel te kunnen leiden tot vergroting als tot verkleining van machtsverschillen en sociale ongelijkheden. Wat hierover tot nu toe is gezegd doet een chronologische volgorde vermoeden: toename van complexiteit leidde aanvankelijk - bij de overgang van jagen en verzamelen naar landbouw en veeteelt als voornaamste bestaansbasis en vervolgens de expansie van sedentair-agrarische samenlevingen - tot vergroting van de verschillen in macht, prestige en rijkdom, maar na een bepaald punt, waar dit proces zich verder voortzette, tot verkleining van deze verschillen. Theoretisch zou men kunnen veronderstellen dat verruiming van interdependentienetwerken (door bijvoorbeeld verovering van land, of vergroting van handelsmarkten) op zichzelf de ongelijkheid doet toenemen, terwijl de verdichting, de intensivering van interdependenties binnen een eenmaal gevormd omvangrijk netwerk de ongelijkheid doet afnemen. Deze stellingen zijn echter nog te algemeen, te weinig uitgewerkt om als afdoende verklaringsbasis voor specifieke trends in de sociale ongelijkheid te kunnen dienen. Trends in verschillende gebieden en in verschillende vormen van sociale ongelijkheid lopen niet altijd parallel, zodat moeilijk van één omslagpunt kan worden gesproken. Verruiming en verdichting van interdependenties zijn niet altijd duidelijk van elkaar te onderscheiden. Welke de consequenties van het lange-termijnproces van toenemende complexiteit zijn, hangt af van meer specifieke condities. De vraag is dan, welke specifieke condities van belang waren voor de vermindering van sociaal-economische ongelijkheid in twintigste-

⁴⁰ Elias (1939) dl. II, 222 e.v. verwijst hierbij speciaal naar de 'vermaatschappelijking' van de staatsmacht die al in de tijd van het zg. koninklijk absolutisme in Frankrijk begon, waarbij de koning langzamerhand meer afhankelijk raakte van 'zijn' machtsapparaat. Zie ook Elias (1969b) 394 e.v.

⁴¹ Elias (1970) 74-78; Elias (1939) dl. II, 222 e.v., 342-351, 409 e.v. Vgl. ook Szirmai (1982) 199 e.v.; Wouters (1990) 257-280.

eeuwse Westerse samenlevingen, en welke vervolgens voor de toename van de ongelijkheid aan het einde van deze eeuw.

De verklaring

Een globaal antwoord moet hier volstaan.⁴² De samenlevingen waarin de sociaal-economische ongelijkheid verminderde waren industrialiserende samenlevingen, waarin agrarisch-ambachtelijke produktiewijzen langzamerhand plaats maakten voor gemechaniseerde en grootschalige wijzen van produceren. In die ontwikkeling werden leden van de welgestelde bovenlagen directer bij de materiële produktie betrokken, als financiers, eigenaren en organisatoren.⁴³ De onderlinge afhankelijkheid tussen hen en degenen die fysieke arbeid verrichtten werd sterker. Dat leidde nog niet meteen tot vermindering van de materiële ongelijkheid; in de vroege fasen van industrialisatie namen de inkomens- en vermogensverschillen juist eerder toe dan af.⁴⁴ Het overvloedige arbeidsaanbod drukte de lonen, concurrentievoorsprong bracht de industriële pioniers hoge winsten, daling van het aantal kleine zelfstandigen vergrootte de kloof tussen vermogenden en minvermogenden. Met de voortgaande industriële expansie en produktiegroei werden ondernemers en kapitaalbezitters echter meer van de relatief schaarser wordende arbeiders afhankelijk, gingen de lonen stijgen en namen materiële

⁴² Vgl. hierover mijn bijdrage 'Lange-termijnontwikkelingen in de Nederlandse vermogensverhoudingen' in een te verschijnen bundel over 'De verklaring van lange-termijnprocessen in de historische sociologie' bij SISWO, Amsterdam (1993) onder redactie van H.D. Flap en M.H.D. van Leeuwen.

⁴³ Een aanwijzing hiervoor is gelegen in de stijging van het bezit van aandelen in (binnenlandse) produktiebedrijven als bestanddeel van grote vermogens; een andere in de toename van het percentage industriële ondernemers onder de grote-vermogensbezitters; zie Wilterdink (1984) 82-84, 89-102, 189-193, 208-209.

⁴⁴ Kuznets (1955) heeft een kromlijng verband geponereerd tussen industrialisatie en inkomensongelijkheid: eerst een toename van de ongelijkheid, daarna een - drastischer - afname. Deze these (de 'Kuznets-curve') is door later onderzoek in grote trekken bevestigd (afgezien dan van de recente ontwikkeling). Over de verklaring ervan bestaat minder overeenstemming. Zie de bundel van Brenner e.a. (1991) en speciaal de bijdrage daarin van Dumke (1991). Zie ook Bertholet (1983). Het kromlijng verband is ook te vinden in de ontwikkeling van de Nederlandse vermogensverhoudingen, Wilterdink (1984) 84, 113.

welvaart en zekerheid voor de lagere klassen langzamerhand toe. Niet alleen de economisch-technologische ontwikkeling van industrialisatie was daarbij van belang, maar ook de daar nauw mee samenhangende politiek-bureaucratische ontwikkeling van toenemende staatsregulering. Leden van lagere klassen werden voor de bovenlagen in twee opzichten belangrijker: als werknemers in industriële bedrijven, die als zodanig getraind, gedisciplineerd, gemotiveerd en goed gevoed moesten worden, en als staatsburgers, die zich aan de toenemende veelheid van wetten en verordeningen moesten houden en gemobiliseerd moesten kunnen worden voor zaken van nationaal belang. Beide ontwikkelingen laten een paradoxale - ik zou haast zeggen: dialectische - samenhang zien van toenemende beheersing en uitbreiding van rechten: terwijl werknemers in industriële bedrijven onder een scherper hiërarchisch toezicht kwamen te staan en aan een straffere discipline werden onderworpen, werden zij door arbeidswetgeving en sociale wetgeving ook beter beschermd en kregen zij meer mogelijkheden om zich te organiseren; en terwijl staatsburgers aan steeds meer wettelijke verplichtingen werden onderworpen (onderwijsplicht, militaire dienstplicht, belastingverplichtingen, enz.), breidden ook hun politieke rechten zich uit, zoals het actief en passief kiesrecht. Waar deze rechten eenmaal gevestigd waren, vormden ze op zichzelf weer een machtsbasis voor leden van lagere klassen.⁴⁵

Uitbreiding en verdichting van interdependentienetwerken als gevolg van industrialisatie, schaalvergroting en marktuitbreiding leidde na verloop van tijd dus tot vermindering van sociaal-economische ongelijkheid, maar cruciaal daarbij was dat die ontwikkeling plaatsvond in het kader van scherp van elkaar afgebakende, hecht georganiseerde en hevig met elkaar concurrerende nationale staten. Binnen dit kader werden verschillende groepen meer van elkaar afhankelijk en nam de eenzijdigheid in de afhankelijkheidsrelatie tussen geprivilegieerde en minder geprivilegieerde groepen af. Kapitaalbezitters werden afhankelijker van georganiseerde werknemers, politici van gewone burgers, hogeschoolden van laaggeschoolden. Hierdoor stegen de arbeidsinkomens ten opzichte van de kapitaalinkomens, breidden de verzorgings-

⁴⁵ Volgens vergelijkend onderzoek draagt politieke democratie bij een gegeven peil van industriële ontwikkeling tot inkomensnivellering bij. Vgl. Crenshaw (1992); en W. Arts & P. van Wijck, 'De lange-termijndynamiek van de Nederlandse inkomensverdeling', te verschijnen in de in noot 42 genoemde bundel.

inkomens zich uit en verminderde de ongelijkheid van arbeidsinkomens. Dat laatste kwam zowel voort uit de uniformerende werking van collectieve onderhandelingen tussen georganiseerde werknemers en werkgevers⁴⁶ als uit de uitbreiding van het onderwijs, die deel uitmaakte van de groei van overheidszorg en overheidsregulering: hoofdarbeiders gingen zich hierdoor in een belangrijk opzicht minder van handarbeiders onderscheiden, namelijk in hun vaardigheid van lezen en schrijven, en daarmee daalde de inkomenspositie van vooral de lagere kantooremployees ten opzichte van die van handarbeiders.

De ontwikkeling van de sociaal-economische verhoudingen binnen Westerse staten moet in verband worden gebracht met de verhoudingen *tussen* deze staten. Hoe groter de interstatelijke concurrentie, des te sterker de aangewezenheid van verschillende bevolkingsgroepen binnen elk van de staten op elkaar, en des te groter de druk tot democratisering en egalisering. In de laatste decennia van de 19de eeuw verscherpte zich de internationale concurrentiestrijd. Elk van de grote Europese staten streefde naar een eigen, sterke en autonome nationale industrie, als basis van nationale welvaart, macht en onafhankelijkheid; de verhevigde strijd om koloniën paste in dat streven. De internationale concurrentie, begeleid door een hevig nationalisme, mondde in de twintigste eeuw uit in twee wereldoorlogen, die ingrijpende gevolgen hadden voor de sociaal-economische verhoudingen. Het 'totale' karakter van deze oorlogen, de betrokkenheid van de hele bevolking bij zowel de oorlogsinspanningen als de oorlogsschade maakte de onderlinge afhankelijkheid van verschillende sociaal-economische klassen in deze perioden groter dan ooit. In of kort na de beide wereldoorlogen werden maatregelen genomen die de veranderde machtsverhoudingen weerspiegelden, zoals de invoering van algemeen kiesrecht aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en de plannen voor een alomvattend statelijk verzorgingsstelsel rond het einde van de Tweede Wereldoorlog. Niet toe-

⁴⁶ Vooral waar vakbonden in het sociaal-economische beleid van de centrale overheid werden ingeschakeld (zoals in Nederland), bewerkstelligden zij uniformering van lonen in verschillende bedrijven, bedrijfstakken en regio's. Daarnaast bevorderden ze soms loonnivellering door absolute in plaats van proportionele loonstijging (centen in plaats van procenten) te eisen (Wootton 1962). In hoeverre vakbonden ook de relatieve stijging van arbeidsinkomens ten opzichte van kapitaalinkomens bevorderden is een omstreden kwestie; waarschijnlijk droegen ze vaak bij tot snelle loonstijging in tijden van een krappe arbeidsmarkt en verhinderden ze drastische daling van lonen in tijden van grote werkloosheid.

vallig begon de tendens van vermindering van inkomens- en vermogensongelijkheid in de meeste Westerse landen in of omstreeks de Eerste Wereldoorlog. Deze oorlog markeerde ook het einde van het 'vrije' internationale verkeer van personen en goederen: paspoorten werden verplicht gesteld, tariefmuren werden opgetrokken, de internationale handel nam af ten opzichte van de totale productie, beleggingen in buitenlandse effecten werden minder omvangrijk.⁴⁷ In en door de Depressie van de jaren dertig werd deze tendens tot grotere geslotenheid van nationale economieën versterkt (Kenwood & Lougheed 1983, 175 e.v.). Het was vooral in de jaren rond de beide wereldoorlogen, de periode 1914-1950, dat ideeën over de planmatige opbouw en sturing van de nationale economie onder verschillende ideologische banieren (communistische, fascistische, sociaal-democratische en progressief-liberale) opgeld deden en deels in de praktijk werden gebracht. Het was ook in deze periode dat overal in de Westerse wereld een vrij aanzienlijke nivellering in de inkomens- en vermogensverhoudingen plaatsvond.⁴⁸

De jaren vijftig en zestig kenmerkten zich door een gedeeltelijke 'liberalisering' van het internationale economische verkeer. Maar ondanks de groei van de wereldhandel en het kapitaalverkeer in deze periode bleven ondernemingen grotendeels nationaal gebonden; succes van ondernemingen in termen van winst en afzet vertaalde zich in groei in termen van investeringen en arbeidsplaatsen in de landen waarin de ondernemingen hun hoofdvestiging hadden. Wat goed was voor General Motors, was in die zin inderdaad goed voor de Verenigde Staten. Expansie van ondernemingen maakte leiding en eigenaren van deze

⁴⁷ Zo nam in Nederland het bezit van buitenlandse effecten als percentage van de totale waarde van de bezittingen van aan de successiebelasting onderworpen nalatenschappen af van 25,5% in 1900 tot 6,8% in 1920; het bezit van binnenlandse aandelen en bedrijfsobligaties nam in deze periode daarentegen toe van 10,8% tot 20,6%, Wilterdink (1984) 208.

⁴⁸ Wat fluctuaties en variaties tussen landen niet uitsluit. Grillig was bijvoorbeeld de ontwikkeling in Duitsland, waar in de periode van de Weimar-republiek een aanzienlijke inkomensnivellering plaatsvond, gepaard aan een drastische reductie van de kapitaalinkomens (o.a. door de hyperinflatie in het begin van de jaren twintig), vervolgens denivellering in de 'vreedzame' jaren van het Nazi-regime en daarna weer nivellering in de oorlogsjaren en de eerste naoorlogse periode (1940-1950), Dumke (1991) 125-135.

ondernemingen meer van werknemers afhankelijk.⁴⁹ Omgekeerd werden werknemers met de sterke groei van lonen en werkgelegenheid minder afhankelijk van hun bazen; ontslag bijvoorbeeld werd moeilijker en had minder ernstige gevolgen dan voorheen. Met deze verschuiving in machtsverhoudingen veranderden gangbare opvattingen over rechtvaardige inkomensverhoudingen⁵⁰, wat doorwerkte in de overheidspolitiek.

In de jaren zeventig begonnen de mondiale economische-machtsverhoudingen in een voor Westerse samenlevingen ongunstige richting te veranderen. Symptomatisch was de 'oliecrisis' van 1973, die de afhankelijkheid ten opzichte van olieproducerende landen blootlegde en een plotselinge kostenverhoging voor de olieverbruikende landen inhield. In dezelfde tijd ging de groeiende concurrentiekracht van de nieuwe industriële grootmacht Japan Westerse industriële steeds meer zorgen baren. Stijgende kosten aan de ene kant, stagnerende afzet bij verscherpte internationale concurrentie aan de andere kant brachten ondernemingen in moeilijkheden. Eén oplossing, die steeds vaker werd beproefd, was internationalisering, verplaatsing van delen van de productie naar landen met lagere arbeidskosten.⁵¹ Technologische en organisatorische vernieuwingen maakten het steeds beter mogelijk om verschillende fasen en aspecten van de productie in geografisch ver van elkaar verwijderde gebieden te organiseren.⁵² Ondernemingen maakten zich zo onafhankelijker van het land van origine, van de overheidspolitiek en de eisen van vakbonden aldaar; tegelijk vergrootten zij de druk op overheid en vakbonden om met hun wensen rekening te houden - op straffe van verlies van werkgelegenheid. Deze geleidelijke verandering in machtsverhoudingen leidde nog niet direct tot daling van de arbeidsinkomens: ten eerste nam de werkloosheid in de jaren

⁴⁹ Loonstijgingen vertaalden zich deels in prijsstijgingen, en deze kosteninflatie reduceerde de reële rente en benadeelde zo de bezitters van vastrentende goederen.

⁵⁰ Niet alleen die opvattingen, maar ook opvattingen over gezagsverhoudingen en omgangsvormen. Vgl. Wouters (1990).

⁵¹ Ook: landen met gunstige afzetmogelijkheden. Zie bijv. Teulings (1979) met gegevens over Philips.

⁵² Vernieuwingen die wel met de term 'postfordisme' worden aangeduid; zie bijv. Allen (1992).

zeventig nog niet een echt verontrustende omvang aan, ten tweede werkten de gelijkheidsnormen die in jaren zestig onder invloed van de toen geldende machtsverhoudingen zo sterk naar voren waren gekomen, in dit volgende decennium door. In Nederland werden ze juist toen tot uitgangspunt van overheidspolitiek gemaakt; meer dan ooit werd 'spreiding van inkomen' beleidsdoel, en daartoe genomen maatregelen (zoals een forse optrekking van het wettelijk minimumloon en de daaraan gekoppelde uitkeringen) hadden ook een feitelijk nivellerend effect.⁵³

Omstreeks 1980 veranderde dat. De werkloosheid begon angstaanjagend te stijgen, werknemers werden voor werk en inkomen meer eenzijdig van werkgevers afhankelijk, vakbonden verloren macht, prestige en leden. Overheden pasten hun politiek aan de nieuwe omstandigheden aan. Deze politiek was in zoverre succesvol dat ondernemingswinsten weer begonnen te stijgen. Dit vertaalde zich echter niet direct in een stijgende werkgelegenheid. In de 'crisis' van de eerste helft van de jaren tachtig gingen groeiende werkloosheid en dalende investeringen samen met groeiende kapitaalinkomens en stijgende aandelenkoersen: de inkomens en vermogens gingen daarmee meer uiteenlopen. Het welvaren van bedrijven - en hun eigenaren - liep niet meer parallel met het welvaren van de nationale economie volgens andere maatstaven: werkgelegenheid, looninkomens, ruimte voor collectieve voorzieningen. Dat bleek ook in de tweede helft van de jaren tachtig, toen hernieuwde economische groei en toename van werkgelegenheid niet verhinderden dat de werkloosheid in het algemeen toch omvangrijk bleef, lonen stagneerden en uitkeringen werden verlaagd. Bedrijfswinsten werden in toenemende mate aangewend voor investeringen en overnames elders. Wat goed was voor General Motors was niet meer altijd goed voor de Verenigde Staten. Het was bijvoorbeeld slecht voor talrijke werknemers in Detroit, die ontslagen werden, terwijl productie verplaatst werd naar lagere-lonenlanden als Mexico en Zuid-Korea. Behalve door verplaatsing van productie-onderdelen internationaliseerden bedrijven ook steeds meer door overname van andere bedrijven in andere landen.

⁵³ Speciaal tijdens het kabinet Den Uyl (1973-1977). De economische moeilijkheden in deze jaren werden juist aangegrepen als argument voor nivellering. 'De sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen', was de veelgehoorde (en thans vrijwel vergeten) leuze. Zie Vuijsje (1980).

Daarvan profiteerden de aandeelhouders van deze bedrijven, maar ook dezen gingen zich steeds minder naar nationaliteit of woonplaats onderscheiden. Zoals de aandeelhouders van Nederlandse (en Franse, Duitse, Amerikaanse enz.) NV's in deze opzichten steeds heterogener werden, zo gingen Nederlandse (c.q. Franse, Duitse, Amerikaanse) kapitaalbezitters en beleggingsfondsen hun vermogen steeds meer internationaal spreiden. Zowel de verdere afbraak van institutioneel-politieke belemmeringen voor een 'vrij' kapitaalverkeer als technologische vernieuwingen in de communicatie over grote afstanden droeg tot een enorme intensivering van het internationale geld- en kapitaalverkeer bij. Nationale markten werden, ook op dit gebied, steeds meer onderdeel van een wereldmarkt, waarop de concurrentie staatsgrenzen overschreed en winstkansen niet of nauwelijks meer aan geografische beperkingen onderhevig waren. Kortom, bestuurders van grote ondernemingen en bezitters en beheerders van grote vermogens raakten minder nationaal gebonden, en daarmee werden zij minder afhankelijk van de werknemers en de overheid van een bepaalde nationale samenleving.

In algemene termen en op de lange termijn gezien gebeurde het volgende. In de tendens van uitbreiding en verdichting van interdependentienetwerken waren marktvorming en staatsvorming nauw met elkaar verweven; regionale markten ontwikkelden zich tot een nationale markt, waarop dezelfde wetten, procedures en culturele codes golden die de onderlinge uitwisseling vergemakkelijkten (vgl. Kapteyn 1993). Weliswaar intensiveerden zich ook de handelsbetrekkingen over grotere afstanden en ontwikkelde zich vanaf de 16de eeuw zoiets als een moderne wereldeconomie of 'wereldsysteem' (Wallerstein 1974) met een internationale arbeidsverdeling, maar dit stond de verdichting van interdependenties binnen nationale staten niet in de weg. Integendeel, vooral in de periode van ongeveer 1750 tot 1950 bevorderden beide elkaar, waarbij echter, kan men zeggen, de tendens van verdichting van betrekkingen binnen nationale samenlevingen de overheersende was; het was de periode waarin Westerse samenlevingen zowel industrialiseerden als bureaucratiseerden, waarin het staatsgezag uitgebreider, centralistischer en in het algemeen ook democratischer werd. In de tweede helft van de twintigste eeuw en vooral sinds de jaren zeventig daarentegen wordt met de verdere uitbreiding van interdependenties de internationaliseringstendens overheersend, en wel zodanig dat hierdoor de interdependenties op nationaal niveau verzwakken. Het is deze

verzwakking van nationale interdependenties ten gevolge van de versterking van interdependenties in internationale verbanden die, zo is mijn stelling, aan de recente vergroting van welstandsverschillen in Westerse nationale samenlevingen ten grondslag ligt.⁵⁴

Laat ik deze stelling specificeren aan de hand van de eerder onderscheiden deeltrends. De verklaring van de verschuiving van arbeidsnaar kapitaalinkomens is al aangegeven: door de toegenomen internationale mobiliteit van fysiek en financieel kapitaal worden ondernemers en kapitaalbezitters voor hun rendementen minder afhankelijk van werknemers van een gegeven land; als tegenhanger daarvan wordt de machtspositie van 'gewone' werknemers zwakker, individueel en in georganiseerd verband. De voordelen die werknemers ontlenuen aan organisatie: beperking van de onderlinge concurrentie, de mogelijkheid van collectieve actie, standaardisering van overeengekomen arbeidsvoorwaarden, gelden niet of nauwelijks op internationaal niveau - veel meer dan ondernemingen blijven vakbonden nationaal gebonden en nationaal georiënteerd. Naarmate meer werknemers in meer verschillende landen om dezelfde of overeenkomstige banen concurreren, wordt de negatieve druk op de lonen in de relatief welvarende landen groter. Tegelijk profiteren ondernemers en kapitaalbezitters - sommigen althans - van de verruimde markten en het toegenomen internationale kapitaalverkeer.⁵⁵

⁵⁴ Eerder heb ik deze stelling in rudimentaire vorm geopperd (Wilterdink 1984, 383; 1985b, 91-92; 1991, 19). Reich (1991) heeft overtuigend uiteengezet hoe door het ontstaan van een 'global web' de belangen van verschillende groepen Amerikanen uiteen zijn gegroeid en de ongelijkheid is toegenomen. De verwijzingen in dit boek naar andere landen dan de V.S. zijn echter schaars en de ontwikkeling wordt niet geplaatst in een sociologisch lange-termijnperspectief. Deze beperkingen gelden nog sterker voor het verwante werk van Harrison & Bluestone (1990), dat aan het proces van de-industrialisering een sleutelbetekenis toekent. Op een weer wat andere manier heeft Ultee (1989) een verband gelegd tussen internationalisering - meer specifiek: Europese integratie - en toenemende sociale ongelijkheid. Vgl. mijn recensie van deze beschouwing in *Mens en Maatschappij*, 66, 2 (1991), 207-209.

⁵⁵ Dit vooral waar een ondernemer een quasi-monopoliepositie op een omvangrijke markt bezit. Op deze wijze zijn bijvoorbeeld in de software-branche enorme winsten behaald en vermogens vergaard. Een van de rijkste mannen van Amerika is de 37-jarige directeur en grootaandeelhouder van Microsoft (van het programma MS-DOS) Bill Gates, wiens vermogen in 1992 is geschat op 6,3 miljard dollar (*Forbes*

De vergrote internationale mobiliteit van ondernemingen en ondernemers maakt ook nationale overheden meer eenzijdig van hen afhankelijk. Een overheid die welvaart en werkgelegenheid wil bevorderen moet ondernemingen gunstig stemmen, en wel des te meer naarmate deze over meer alternatieve vestigingsmogelijkheden beschikken: zo concurreren verschillende nationale overheden om de gunsten van ondernemingen.⁵⁶ Daarbij staat de overheid aan enigszins tegenstrijdige pressies bloot: enerzijds om te zorgen voor goede infrastructurele voorzieningen, goed geschoolde arbeidskrachten en een goed functionerend rechtsstelsel (en daartoe de nodige uitgaven te doen), anderzijds om belastingen en arbeidskosten laag te houden (dus de uitgaven niet te hoog te maken). Regeringen van ver ontwikkelde verzorgingsstaten ondervinden in elk geval de druk om uitgaven voor sociale uitkeringen te beperken, met andere woorden te bezuinigen op verzorgingsinkomens.⁵⁷ Die druk wordt groter naarmate door stijgende werkloosheid en demografische ontwikkelingen de sociale lasten zwaarder worden. En naarmate de positie van werknemers zwakker wordt, is van die kant minder tegendruk te verwachten. Het opkomen voor behoud van uitkeringen zal ook minder worden naarmate deze exclusiever toevallen aan een 'onderklasse' van permanente en sociaal erfelijke werklozen.⁵⁸

October 19, 1992, 92). Door internationalisering zijn ook de mogelijkheden van verrijking door speculatie, bijv. in de valuta-handel, sterk vergroot. De speculatie die in 1992 de val van het Britse pond teweegbracht (en een jaar later die van de Franse franc) is voor talrijke particulieren bijzonder lucratief geweest (en voor de centrale banken zeer verliesgevend). Volgens kranteberichten (*NRC-Handelsblad* 16-6-1993) verdiende 'superspeculant' George Soros hiermee in 1992 een groot deel van zijn totale inkomen van 650 miljoen dollar.

⁵⁶ En, tot op zekere hoogte, individuele vermogensbezitters; toenemende mobiliteit maakt de dreiging van belastingvlucht ernstiger.

⁵⁷ Een strikt economische noodzaak hiertoe bestaat overigens niet; het is in principe mogelijk om bij gegeven arbeidskosten te kiezen voor hoge premies en uitkeringen en relatief lage netto lonen - een keuze die in Nederland in feite gemaakt is maar nu ook hier steeds meer als economisch ongewenst wordt bekritiseerd.

⁵⁸ Dit laatste is (nog) meer mogelijkheid dan realiteit, en meer realiteit in de V.S. dan in West-Europa. Denkbaar is echter een zichzelf versterkend proces van afnemende interdependentie en afnemende identificatie, waarin steeds grotere groepen hun toevlucht nemen tot particuliere zorg en verzekering - een omkering van het

De toename van de ongelijkheid in arbeidsinkomens hangt deels samen met een *selectief* toegenomen internationale arbeidsmobiliteit. Algemeen gesproken, beperken materiële kosten, politieke hindernissen en sociaal-culturele bindingen die mobiliteit. Dat geldt echter minder voor twee groeperingen: aan de ene kant personen aan wie getrokken wordt omdat ze beschikken over bijzondere en veel gevraagde bekwaamheden; aan de andere kant personen die eerder door de omstandigheden geduwd worden, die aan armoede proberen te ontkomen. Beide groeperingen, zich voornamelijk bevindend aan de uiteinden van inkomenshiërarchie, dragen elk op hun manier aan een groeiende ongelijkheid bij. De eerste categorie omvat onder meer de internationale beroemdheden van amusement, sport, kunst en media, van de mondiale massacultuur en de mondiale elitecultuur. De intensivering van de internationale communicatie via de moderne massamedia - aspect van de tendens van uitbreiding en verdichting van interdependentienetwerken - leidt niet alleen tot culturele 'globalisering', maar ook tot hiërarchisering op mondiaal niveau. Naarmate het publiek van afnemers omvangrijker wordt en de smaak van dit publiek uniformer, wordt de prestige- annex inkomenshiërarchie scherper. De reusachtige inkomens van enkelen⁵⁹ - tegenover de lage inkomens van velen in dezelfde branche - berusten op het feit dat zij tallozen affectief aan zich weten te binden. Men zou hier kunnen spreken van een vrij zuivere werking van 'de markt' en van een daaruit resulterende beloning naar prestatie, maar daarbij moet bedacht worden dat het in het algemeen niet om objectief meetbare prestaties gaat, en dat ook waar dat wel het geval is, zoals in de sport, de structuur van de markt en het daarin geldende beloningssysteem de scheefheid van de inkomens bepalen. En eenmaal bereikte roem is op zichzelf belonend, los van de prestaties waarmee deze oorspronkelijk verworven is. De *marketable skill* bestaat dan niet

door De Swaan (1976; 1989) beschreven proces van verruiming en verstatelijking van verzorgingsarrangementen.

⁵⁹ Amerikaanse entertainers voeren de wereldlijst van veelverdieners aan; zie *Forbes* (28-9-1992), met bovenaan de televisiekomeek Bill Cosby, volgens dit blad goed voor een jaarinkomen van 40 miljoen dollar in 1992 (87). Van de 'bekende Nederlanders' verdienen de internationaal georiënteerden het meest; zie de lijst van *Quote* (2-2-1992), met bovenaan de filmregisseur Paul Verhoeven (geschat jaarinkomen van 11 miljoen gulden), op afstand gevolgd door de dirigent Bernard Haitink (geschat jaarinkomen van 2,5 miljoen).

in enige specifieke capaciteit, maar in de persoon zelf. Voorbeeld daarvan vormen de extra reclame-inkomsten van topsporters, die vaak een veelvoud vormen van het inkomen dat zij met de sport zelf verdienen.⁶⁰ De verruiming en internationalisering van de markten van vermaak samen met de verruiming en internationalisering van de markten voor andere produkten vormt de voorwaarde voor de spectaculaire stijging van dergelijke privé-inkomsten.

Aan de andere kant van de successhiërarchie heeft de toevloed van laag of inadequaat geschoolde arbeidsmigranten uit armere delen van de wereld de inkomensverschillen in Westerse samenlevingen naar beneden toe vergroot. Buitenlandse werknemers, in de jaren zestig aange trokken om te voorzien in de tekorten aan laaggeschoolden in de industrie, waren de eerste en grootste slachtoffers van de de-industrialisering die zich in de jaren zeventig en tachtig als gevolg van automatisering en verplaatsing van industriële activiteiten naar elders voltrok, waardoor zij aangewezen raakten op minimale uitkeringen.⁶¹ Beneden de grenzen van deze minima werken inmiddels talrijke 'illegale' immigranten die sinds de jaren tachtig hun toevlucht tot Westeuropese landen hebben gezocht. Ook zij dragen bij tot vergroting van de inkomensongelijkheid in deze landen, en meer dan uit de inkomensstatistieken blijkt.

Beide ontwikkelingen - de uitbreiding en homogenisering van de internationale vraag naar bijzondere prestaties aan de ene kant, de uitbreiding van het aanbod van goedkope arbeid door internationale migratie aan de andere kant - kunnen dus een deel van de toename van ongelijkheid in arbeidsinkomens verklaren. Belangrijker hiervoor is echter, opnieuw, de toegenomen internationale mobiliteit en flexibiliteit van ondernemingen. Het aanbod van laaggeschoolde industrie-arbeid is hierdoor gemondialiseerd, terwijl het recruteringsveld voor hooggekwalificeerd werk grotendeels tot de Westerse landen beperkt is gebleven. Tegelijk is in Westerse landen met de expansie van het onderwijs het aanbod van hooggeschoolden voortdurend gegroeid. Het effect van

⁶⁰ Zo zijn de verdiensten van de best betaalde tennisser van 1990, Boris Becker, geschat op 7,2 miljoen dollar in dat jaar, waarvan 6 miljoen uit reclame. *The 1991 Sports Almanac*, Boston (1991) 401.

⁶¹ Zie voor cijfers over werkloosheid onder allochtonen in Nederland: Kloek (1991).

deze verschillende processen op de loonverhoudingen is moeilijk te schatten. In elk geval kan de toename van de ongelijkheid in arbeidsinkomens in de jaren tachtig niet simpelweg herleid worden op veranderingen in de vraag- en aanbodverhoudingen tussen naar opleiding onderscheiden categorieën werknemers enerzijds en naar opleidingseisen onderscheiden beroepsfuncties anderzijds.⁶²

Zeker de opvallende stijging van de inkomens van bedrijfsmanagers sinds de jaren zeventig kan niet op die manier worden verklaard. Volgens een marktmodel van vraag en aanbod zou men die stijging in verband kunnen brengen met de hogere eisen die met de internationalisering van het bedrijfsleven aan deze managers worden gesteld: de verscherpte internationale concurrentie, de toenemende complexiteit van de ondernemingsorganisatie door de spreiding van productie- en distributie-eenheden over verschillende landen, de vele verschillende internationale contacten, dit alles zou beter geëquipeerde en harder werkende topmanagers vereisen dan voorheen. Onzinnig is deze gedachte niet, maar als verklaring voor de inkomensstijging schiet hij toch tekort, al was het maar omdat met de groei van voor managementfuncties waardevolle opleidingen en trainingen en de grotere openheid voor nieuwkomers in de toppen van het bedrijfsleven het aanbod van geschikte managers aanzienlijk moet zijn toegenomen. Zinvoller is het de stijging van de inkomens van managers in verband te brengen met hun veranderende machtspositie. In het algemeen hebben de bestuurders van grote ondernemingen als beschikkende over enorme kapitalen een aanzienlijke speelruimte om hun eigen inkomen naar eigen voorkeur te bepalen. Afgezien van de toezichthoudende commissarissen (die veelal zelf bestuurders of ex-bestuurders van ondernemingen zijn) kunnen in principe drie groeperingen die speelruimte beperken: de aandeelhouders, de werknemers en de overheid. Het is aannemelijk dat de macht en speelruimte van managers ten opzichte van deze groeperingen sinds de jaren zeventig is toegenomen. De toename van macht ten opzichte van aandeelhouders is een in talrijke studies gedocumen-

⁶² Zoals wel gesuggereerd door de *human capital* theorie en het daarmee verwante model van Tinbergen (1975). Deze benaderingen schieten tekort doordat zij een geheel 'vrije' arbeidsmarkt en een vast verband tussen beroepsfunctie en formele kwalificatie-eisen veronderstellen en daardoor geen rekening houden met verschijnselen als professionele bescherming en *upgrading* van beroepen, verhoging van kwalificatie-eisen als reactie op hogere scholing en verdringing van lager door hoger geschoolden. Vgl. Thurow (1975); De Vries (1993).

teerd proces dat al veel langer gaande is (Berle & Means 1968) en dat zich in de jaren tachtig heeft voortgezet.⁶³ Internationalisering en flexibilisering van ondernemingen heeft daar waarschijnlijk toe bijgedragen. Diezelfde ontwikkeling heeft, zoals eerder is opgemerkt, de macht van de leiding van ondernemingen ten opzichte van zowel werknemers als nationale overheden vergroot. Anders dan in de jaren zestig en zeventig wordt zij niet meer geconfronteerd met een sterke en agressieve vakbeweging die streeft naar nivellering van alle inkomens en zich daartoe ook met de hoge, niet in CAO's vastgelegde inkomens bemoeit (Vuijsje 1980). En veel minder dan in die periode ondervindt zij de druk van een overheid die een omvattend inkomensbeleid probeert te voeren. Bestuurders van ondernemingen hebben van die ontwikkeling geprofiteerd door zichzelf hogere inkomens toe te kennen. Daarbij hebben zij, zou men kunnen zeggen, een belangencoalitie gevormd met managers van de middenniveaus en gespecialiseerde staffunctionarissen, die hun inkomens eveneens hebben zien stijgen. De normen onder deze functionarissen omtrent wat een goed, behoorlijk of acceptabel inkomen (salaris plus pensioenvoorziening plus bonussen plus auto en andere voorzieningen *in kind* plus onkostenvergoeding) is, zijn langzamerhand opgeschoven, waarbij verschillende beroepsgroepen, managers van verschillende bedrijven en in toenemende mate ook managers van verschillende landen zich met elkaar vergelijken. Deel van die ontwikkeling maken ook de beroepsbeoefenaren uit die op specialistische expertise berustende diensten aan grote ondernemingen verlenen: accountants, organisatieadviseurs, advocaten van grote, internationaal georiënteerde firma's.⁶⁴ Salarissen in de publieke sector zijn bij deze ontwikkeling achtergebleven. Tot op zekere hoogte heeft de overheid zich echter aan de markt aangepast - zoals dat heet - door aan hoog ingeschaalde ambtenaren meer dan evenredige salarisverbeteringen te

⁶³ Aanwijzingen hiervoor zijn gelegen in de althans in Amerika populair geworden *management buy-outs*, het opkopen van het bedrijf door de managers, en het eerder genoemde gebruik onder managers om zich te belonen met aandelenopties, het kopen van aandelen van het eigen bedrijf tegen gunstige prijzen (dit wijst er ook op dat aandelen als bron van verrijking niet minder belangrijk zijn geworden).

⁶⁴ Binnen deze beroepsgroepen variëren de inkomens sterk, - in Nederland thans van zo'n 40 duizend gulden bruto per jaar tot meer dan vijf ton (volgens *Quote* (maart 1993) 43 e.v.).

doen toekomen en zo als werkgever tot de denivellering van inkomens bij te dragen.⁶⁵

Kwesties van waardering

De centrale these die ik hier heb verdedigd is dus dat de recent groeiende ongelijkheid in de welstandsverhoudingen in Westerse samenlevingen het gevolg van is internationaliseringsprocessen die de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen op nationaal niveau hebben veranderd. Deze these behoeft een grondiger en nauwkeuriger toetsing dan hier is verricht. Ook de analyse van de daaraan voorafgaande lange-termijntoewikkelingen zou op tal van punten verder kunnen worden uitgewerkt en gepreciseerd. Maar behalve vragen naar empirische toetsing, uitwerking en precisering doet zich de vraag voor hoe de besproken ontwikkeling moet worden gewaardeerd.

Uit het oogpunt van sociale rechtvaardigheid kan men de recente toename van materiële ongelijkheid in Westerse samenlevingen betreuren en bekritisieren. Maar het uitsluitend afmeten van de feitelijke ontwikkelingen aan idealen van sociale rechtvaardigheid is niet voldoende. Men moet die ontwikkelingen ook proberen te beoordelen op hun feitelijke, waarschijnlijke of mogelijke consequenties.

Een belangrijke vraag in dit verband is hoe de ontwikkeling van de welstandsverhoudingen in Westerse samenlevingen samenhangt met die in andere delen van de wereld en in de internationale verhoudingen. Zou de uitbreiding van internationale afhankelijkheidsbetrekkingen door buitenlandse investeringen in arme landen niet een welvaartsverhogend effect in die landen en een gelijkheidsbevorderend effect op mondiaal niveau kunnen hebben? Daar is wel wat voor te zeggen en het is ook vaak gezegd. Maar er zijn ook argumenten die pleiten voor de stelling dat de penetratie van Westers kapitaal in ontwikkelingslanden de ongelijkheid in die landen en de ongelijkheid tussen die landen en het

⁶⁵ Zo steeg bij de Nederlandse rijksoverheid de verhouding tussen het maximum salaris in schaal 18 en dat in schaal 1 tussen 1984 en 1993 van 5,0 naar 5,3. Gegevens van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Westen heeft vergroot.⁶⁶ Ik volsta hier verder met op te merken dat de beschikbare gegevens niet direct uitsluitel over deze kwestie verschaften, niet ondubbelzinnig in de richting van verkleining dan wel vergroting van de mondiale welvaartsongelijkheid wijzen.⁶⁷

Denivellering binnen Westerse samenlevingen wordt wel als wenselijk beschouwd omdat zij stimulansen zou geven voor arbeid en ondernemerschap en daarmee werkgelegenheid en economische groei zou bevorderen. In Nederland zou bijvoorbeeld vergroting van het verschil tussen uitkeringsniveaus en arbeidsinkomens geboden zijn om meer mensen tot arbeidsinspanningen te bewegen. Wat men hier ook van mag denken, een dergelijk standpunt ten gunste van denivellering is minder goed toepasbaar op de arbeidsinkomens, om nog maar te zwijgen van inkomen uit beleggingen en speculatie. Flexibilisering van de lonen door deze meer af te stemmen op de vraag- en aanbodverhoudingen op de arbeidsmarkt zou weliswaar werkloosheid kunnen tegengaan, maar, anders dan wat vaak wordt verondersteld, impliceert dat niet zonder meer denivellering. Uit het oogpunt van het soepeler functioneren van de arbeidsmarkt zou nivellering van arbeidsinkomens, vermindering of eliminatie van bepaalde traditioneel gegroeide loon- en salarisverschillen, misschien wel vaker de voorkeur verdienen. De relatief sterke stijging van hoge inkomens die de laatste tien tot vijftien jaar heeft plaatsgevonden kan, zo heb ik hier beargumenteerd, bezwaarlijk als functioneel nodig of nuttig worden verklaard en gerechtvaardigd.

Daartegenover valt wel te wijzen op mogelijke dysfunctionele gevolgen van deze inkomensstijging. Gegeven de ontwikkeling van de concurrentieverhoudingen in de wereldeconomie, is het waarschijnlijk dat ook de komende tijd in Nederland en andere Westerse landen een aanzienlijke inkomensmatiging zal moeten worden betracht (een matiging die bovendien uit milieu-oogpunt wenselijk is). De aanvaardbaarheid en

⁶⁶ De eerste stelling wordt in het algemeen door economen aangehangen; zie bijv. Tinbergen e.a. (1976) 117-118. De tweede maakt deel uit van imperialisme-, *dependencia*- en wereldsysteemtheorieën; zie bijv. Braun (1990). Vgl. Todaro (1981) i.h.b. 400-407.

⁶⁷ Sprout & Weaver (1992). Grosso modo is volgens dit onderzoek de mondiale inkomensongelijkheid in de periode 1960-1987 weinig veranderd (tab. 10). Tegelijk verschilde de welvaartsontwikkeling sterk per gebied - bijvoorbeeld in de jaren tachtig een relatief sterke groei in Oost-Azië (inclusief China), daartegenover vergroting van armoede in Afrika bezuiden de Sahara (tab. 4).

de aanvaarding hiervan zullen worden ondermijnd wanneer zij niet geldt voor een geprivilegeerde minderheid, die haar privileges alleen maar verder weet te vergroten. Het voorbeeld van die minderheid zal eerder stimuleren tot illegitieme handelingen om in de race om materiële voordelen mee te kunnen blijven doen, variërend van zwart werken tot kleine en grote criminaliteit, van uitkerings-, belasting- en subsidiefraude tot bedrijfsspionage en ambtelijke corruptie.

Een ander mogelijk dysfunctioneel gevolg van de denivellering is dat hierdoor het effectief functioneren van organisaties, bedrijven met name, nadelig wordt beïnvloed. Een vloed van bedrijfskundige werken (bijv. Keuning e.a. 1993) heeft de laatste jaren gepleit voor minder hiërarchische, 'plattere' organisatiestructuren, met minder gezagsniveaus, kortere lijnen en directer contacten tussen top en basis, en een grotere integratie tussen voorbereidende, controlerende en uitvoerende taken. In verscheidene ondernemingen zijn met het oog op verhoging van efficiency en arbeidsproductiviteit maatregelen in die richting doorgevoerd. Des te opmerkelijker is het dat deze dehiërarchisering zich kennelijk niet heeft vertaald in een dehiërarchisering van de salarisstructuur, integendeel. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat waar de inkomensverschillen in een organisatie groter worden, een herverdeling van taken en bevoegdheden in een (althans schijnbaar) meer egalitaire richting de gewenste effecten zal hebben. Kortom, nog afgezien van rechtvaardigheidsoverwegingen, zijn er verschillende redenen om de toename van de welstandsongelijkheid in Westerse samenlevingen die de laatste tien tot vijftien jaar gaande is, kritisch te bezien.

Literatuur

- Allen, John, Post-Industrialism and Post-Fordism, in: S. Hall, D. Held, T. McGrew (eds.), *Modernity and its Futures*. Oxford: Polity Press/Open University, 1992.
- Atkinson, Anthony B., James P.F. Gordon, Alan Harrison, Trends in the Shares of Top Wealth-Holders in Britain, 1923-1981, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 51, 1989, 3, 315-332.
- Berle, A.A. & G.C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt Brace and World, 1968, rev.ed. (1st ed. 1932).
- Berger, Peter A., *Entstrukturierte Klassengesellschaft?* Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986.

- Bertholet, C.J.L., *Persoonlijke inkomensverdeling in ontwikkelingsperspectief*. Tilburg: Katholieke Hogeschool, 1983.
- Braun, Denny, *The Rich Get Richer: the Rise of Income Inequality in the United States and the World*. Chicago: Nelson-Hall, 1990.
- Brenner, Y.S., H. Kaelble, M. Thomas (eds.), *Income Distribution in Historical Perspective*. Cambridge etc./Paris: Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991.
- Crenshaw, Edward, Cross-National Determinants of Income Inequality: A Replication and Extension Using Ecological-Evolutionary Theory, *Social Forces*, 71, 1992, 2, 339-363.
- Doorn, J.A.A. van, *Sociale ongelijkheid en sociaal beleid*. Utrecht: Bijleveld, 1963.
- Dumke, Rolf, Income inequality and industrialization in Germany, 1850-1913: the Kuznets Hypothesis re-examined, in: Y.S. Brenner, H. Kaelble, M. Thomas (eds.), 1991, 117-148.
- Ehrenreich, Barbara, *Fear of Falling*. New York: Pantheon Books, 1989.
- Elias, Norbert, (1939) *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern/München: Francke, 1969, 2e druk.
- Elias, Norbert, (1969a) Einleitung, in: Elias, N., 1939, 2e druk 1969.
- Elias, Norbert, (1969b) *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand.
- Elias, Norbert, (1970) *Wat is sociologie?* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1971 (oorspr.: *Was ist Soziologie?*).
- Flora, Peter & Arnold J. Heidenheimer (eds.), *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick/London: Transaction Books, 1982 (1981).
- Fritzell, Johan, Income Inequality in the 1980s: A Five Country Comparison, *The Luxembourg Income Study*, Working Paper, 73, 1992.
- Gottschalk, Peter & Mary Joyce, Changes in Earnings Inequality - An International Perspective, *The Luxembourg Income Study*, Working Paper 66, 1991.
- Goudsblom, J., Lange-termijnprocessen in de mensheidsgeschiedenis, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15, 1988a, 1, 5-25.
- Goudsblom, J., Priesters en krijgers, in: J. Goudsblom, *Taal en sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988b, 104-131, 199-201.
- Harrison, Bennett & Barry Bluestone, *The Great U-Turn*. Basic Books, 1990, sec. ed. (1988).
- Harrison, Bennett, Chris Tilly, Barry Bluestone, Wage Inequality Takes a Great U-Turn, *Challenge*, March-April, 1986, 26-32.
- Hartog, J. & J.G. Veenbergen, Dutch Treat: Long-run changes in Personal Income Distribution, *De Economist*, 126, 1978, 4, 521-549.
- Huppes, T., *Inkomensverdeling en institutionele structuur*. Leiden: Stenfert Kroese, 1977.
- Jallade, Jean-Pierre (ed.), *The Crisis of Redistribution in European Welfare States*. Stoke-on-Trent: Trentham Books, 1988.

- Jäntti, Markus, Changing Inequality in Five Countries: the Role of Markets, Transfers and Taxes, *The Luxembourg Income Study*, Working Paper 91, 1993.
- Johnson, Paul & Steven Webb, Explaining the Growth in UK Income Inequality: 1979-1988, *Economic Journal*, 103, 1993 (March), 429-435.
- Kaelble, Hartmut & Mark Thomas, Introduction, in: Brenner/Kaelble/Thomas (eds.), 1991.
- Kapteyn, Paul, *Markt zonder staat*. Muiderberg: Coutinho, 1993.
- Kenwood, A.G. & A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1980*. London: George Allen & Unwin, 1983.
- Keuning, D. e.a., *Verplattung van organisaties*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1993.
- Kleijn, Hans de, Huib van de Stadt, Ron van der Werf, Inkomensontwikkelingen 1977-1990, *Economisch-Statistische Berichten*, 27-11, 1991, 1189-1191.
- Kloek, W., De positie van allochtonen op de arbeidsmarkt, *Supplement bij de Sociaal-Economische Maandstatistiek*, juni 1991, 4-15.
- Kraus, Franz, The Historical Development of Income Inequality in Western Europe and the United States, in: Flora & Heidenheimer (eds.), 1981, 187-236.
- Kuznets, Simon, Economic Growth and Income Inequality, *American Economic Review*, XLV, 1955, 1, 1-28.
- Lenski, Gerhard E., *Power and Privilege*. New York etc.: McGraw-Hill, 1966.
- Lis, Catharina & Hugo Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980.
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power*, vol 1., Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1986.
- McNeill, William H., Migratie in historisch perspectief, *De Gids*, 148, 1985, 3/4 (mei), 191-207.
- Miller, H.P., Income Distribution in the United States, in: A.B. Atkinson (ed.), *Wealth, Income and Inequality*, Harmondsworth: Penguin, 1973, 111-135 (1966).
- Niggel, Christopher J., Monetary Policy and Changes in Income Distribution, *Journal of Economic Issues*, XXIII, 1989, 2, 809-822.
- Packard, Vance, *Wanstaltig Rijk* (oorspr.: *The Ultra Rich*, 1989). Hilversum: Centerboek, 1989.
- Pen, J. & J. Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1977.
- Peterson, Wallace, C., The Silent Depression, *Challenge*, July-August, 1991, 29-34.
- Sawyer, Malcolm, Income Distribution in OECD Countries, *OECD Economic Outlook: Occasional Studies*, July, Paris: OECD, 1991.
- Schmidt, C., Over de economisering van het wereldbeeld, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18, 1991, 2 (oktober), 79-99.
- Smith, Courtland L., Patterns of Wealth Concentration, *Human Organization*, 50, 1991, 1, 50-60.
- Söderberg, Johan, Wage Differentials in Sweden, 1725-1950, in: Brenner/Kaelble/Thomas (eds.), 1991, 76-95.

- Soltow, L., Long-Run Changes in British Income Inequality, in: A.B. Atkinson (ed.), *Wealth, Income and Inequality*. Harmondsworth: Penguin, 1973, 83-98 (1968).
- Smeeding, Timothy M. & John Coder, Income Inequality in Rich Countries during the 1980s, *The Luxembourg Income Study*, Working Paper 88, 1993.
- Spant, Roland, Wealth Distribution in Sweden: 1920-1983, in: E.N. Wolff (ed.), *International Comparisons of the Distribution of Household Wealth*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
- Sprout, Ronald V.A. & James H. Weaver, International Distribution of Income: 1960-1987, *Kyklos*, 45, 1992, 237-258.
- Swaan, Abram de, De mens is de mens een zorg: over verstatelijking van verzorgingsarrangementen (1976), in: A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff, 1982.
- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
- Szirmai, A., Nivelleringsethos, *Sociologisch Tijdschrift*, 9, 1982, 2, 175-211.
- Szirmai, A., *Inequality Observed. A Study of Attitudes towards Income Inequality*. Rijksuniversiteit Groningen, 1986, diss.
- Teulings, A., In de mangel van het internationaliseringsproces. Dubbele kapitaalbeweging en relokatie van arbeidsplaatsen bij Philips, *Sociologische Gids*, 2-3, 1979, 132-156.
- Thurow, Lester, *Generating Inequality*. London: Macmillan, 1975.
- Tinbergen, J., *Income Distribution*. Amsterdam etc.: North-Holland Publishing Company, 1975.
- Tinbergen, Jan e.a., *Naar een rechtvaardiger internationale orde*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1976.
- Todaro, Michel P., *Economic Development in the Third World* (sec.ed.). New York/London: Longman, 1981.
- Ultee, W.C., *Economische eenwording, groter wordende sociale afstanden, blijven de culturele verscheidenheid?* Katholieke Universiteit Nijmegen (oratie), 1989.
- Ultee, W., W. Arts, H. Flap, *Sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1992.
- Visser, J., Vakbondsgroei en vakbondsmacht, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1, 1985, 1, 18-38.
- Vliet, Ineke van, Sociale zekerheid in de klem, in: Kees Schuyt & Romke van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese (2e herziene druk), 1990.
- Vries, P.H.H., Sociaal-economische structuren en veranderingen van de vijftiende tot het einde van de achttiende eeuw', in: H.A. Diederiks e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987.
- Vries, Geert de, *Het pedagogisch regiem*. Amsterdam: Meulenhoff, 1993.
- Vuijsje, Flip, Conflicten rond inkomensnivellering in Nederland (Interim-rapport). Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (C.O.M.T.), 1980.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*. New York etc.: Academic Press, 1974.

- Williamson, Jeffrey G., British Inequality during the Industrial Revolution: accounting for the Kuznets Curve, in: Brenner e.a. (eds.), 1991, 57-75.
- Wilson, William Julius, *The Truly Disadvantaged*. Chicago/London: University of Chicago Press, 1987.
- Wilterdink, Nico, Figurational Sociology and the Study of Economic Processes, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 7, 1981, 4 (maart), 433-466.
- Wilterdink, Nico, *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1984.
- Wilterdink, Nico, Stratificatie, in: N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985a, 173-207.
- Wilterdink, N., Property Relations and Wealth Distribution in the Netherlands: Main Developments since the Nineteenth Century, *Netherlands' Journal of Sociology*, 21, 1985b, 2, 83-98.
- Wilterdink, Nico, Vermogensverhoudingen in Nederland: recente ontwikkelingen, *Amsterdam Working Papers in Sociology*, 91/3, Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociologie, 1991.
- Wolff, Edward N., Estimates of Wealth Inequality in the U.S. 1962-1983, *Review of Income and Wealth*, 33, 1987, 231-256.
- Wootton, B., Modern Methods of Wage Determination, in: A.B. Atkinson (ed.), *Wealth, Income and Inequality*. Harmondsworth: Penguin, 1973, 203-220 (1962).
- Wouters, Cas, *Van Minnen en Sterven*. Amsterdam: Bert Bakker, 1990.